

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

**ТОТАЛІТАРНИЙ СПАДОК
ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН ЯК ВИКЛИК
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

**ТОТАЛІТАРНИЙ СПАДОК
ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН ЯК ВИКЛИК
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

*За заг. ред. д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України
Кудряченка А.І.*

Київ
2022

УДК 94 : 321.64 (47 + 57)

T-63

**Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 5 від 15.09.2022 р.)**

За загальною редакцією д.і.н., проф., члена-кореспондента НАН України А.І. Кудряченка

Рецензенти:

Майборода О.М. – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Ткаченко В.М. – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Редакційна колегія:

Кудряченко А.І., д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України (загальна редакція)

Солошенко В.В., к.і.н., доц. (науковий редактор)

Вознюк П.Ф., к.політ.н. (відповідальний редактор)

Мудрієвська І.І., к.і.н. (технічний редактор)

Чуткий П.С., м.н.с. (технічний редактор)

T-63 **Тоталітарний спадок пострадянських країн як виклик демократизації суспільств:** збірник наукових праць / за заг. ред. д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України Кудряченка А.І. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2022. 140 с.

У збірнику наукових праць автори детально проаналізували низку епізодів у процесі відходу від тоталітарних суспільств нових незалежних держав у пострадянський період. Виявлено, що гостра конкуренція на теренах колишнього СРСР між двома принципово відмінними моделями суспільно-політичного устрою (ліберально-демократичною та авторитарною), які спираються на різні традиції політичної культури, а також загострення геополітичного протистояння провідних держав світу обумовлюють необхідність подолання тоталітарного спадку у країнах пострадянського простору. Однак, увагу акцентовано на тому, що кожна країна обрала свій шлях.

Видання орієнтоване на істориків, політологів, фахівців у галузі соціо-гуманітаристики та всіх, хто цікавиться проблемами історичного розвитку країн пострадянського простору.

УДК 94 : 321.64 (47 + 57)

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

© Національна академія наук України.
ДУ «Інститут всесвітньої історії
НАН України», 2022

Зміст

Кудряченко А.І., Солошенко В.В.

Подолання обтяжливої радянської спадщини Азербайджанською
Республікою за керівництва Гейдара Алієва 4

Вознюк П.Ф.

Поняття тоталітаризму в суспільно-політичному дискурсі XX–
XXI ст.: до постановки проблеми 15

Отрош М.І.

Релігійна політика більшовиків щодо Російської православної
церкви в часи правління В. Леніна (1917-1922 рр.) 23

Чекаленко Л.Д.

Модернізація новопосталих держав Східної Європи: до питання
методології дослідження 41

Держалюк М.С.

Причини, сутність та наслідки демографічної кризи у Росії в XXI
ст.: історико-політичний аналіз 55

Ткаченко І.В.

Зовнішні орієнтири і подолання тоталітарного минулого у
Вірменії наприкінці XX ст. 84

Деменко О.Ф.

Успіхи і невдачі розбудови незалежної держави в Казахстані 92

Цапко О.М.

Особливості політичного розвитку Туркменістану 102

Метельова Т.О.

Туркменістан: від патріархального минулого до авторитарного
сьогодення 112

Розумюк В.М.

Особливості суспільно-політичної трансформації Киргизстану у
пострадянський період 129

Відомості про авторів 139

А.І. Кудряченко

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

В.В. Солошенко

кандидат історичних наук, доцент

ПОДОЛАННЯ ОБТЯЖЛИВОЇ РАДЯНСЬКОЇ СПАДЩИНИ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ ЗА КЕРІВНИЦТВА ГЕЙДАРА АЛІЄВА

У дослідженні розглянуто добу правління президента Азербайджана Гейдара Алієва. Простежено передумови приходу Г. Алієва до влади та особливості політичної ситуації в Азербайджані після розпаду Радянського Союзу, яка спричинила початок Нагірно-Карабаського конфлікту. Доведено, що реформи Г. Алієва дозволили стабілізувати ситуацію в країні та створили передумови для її політико-економічного розвитку. Проаналізовано проведені Г. Алієвим політичні реформи та їх специфічні риси.

Ключові слова: Азербайджанська Республіка, Гейдар Алієв, реформи, Південний Кавказ, Нагірно-Карабаський конфлікт.

The Overcoming of the Soviet Legacy of the Republic of Azerbaijan under the Government of Heydar Aliyev

The proposed paper considers the period of Heydar Aliyev's presidency in Azerbaijan. It is noted the causes of the Aliyev's rise to power and the political situation in Azerbaijan after the collapse of the Soviet Union that caused the conflict in Nagorny Karabakh. It is proved that Aliyev's reforms had stabilized the country and created the foundation for its political and economical development. The political reforms carried out by G. Aliyev and their specific features are analyzed.

Keywords: the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev, reforms, the Southern Caucasus, Nagorno-Karabakh Conflict.

На долю практично всіх нині незалежних держав пострадянського простору випало багато проблем трансформаційних перетворень. Особливі виклики постали перед ними у контексті формування нових демократичних засад розвитку. Дане твердження має сенс як у віддаленій історичній ретроспективі, так і з огляду на складові сучасного поступу, коли пострадянські держави торують четверте десятиліття свого ново-

го становища. Не є виключенням й Азербайджанська Республіка, яка 18 жовтня 2021 р. відзначила 30-ти річну дату відновлення своєї незалежності. Слід наголосити, що у своєму нинішньому сходженні офіційний Баку обґрунтовано і повною мірою позиціонує себе продовжувачем першої незалежної – Азербайджанської Демократичної Республіки. АДР постала 28 травня 1918 р. на тогочасних розвалинах Російської імперії. Примітно, що саме ця Республіка була першою демократичною та правовою державою на мусульманському Сході. Проте непереборні чинники тієї історичної епохи та турбулентність воєнно-політичного ландшафту через двадцять місяців зумовили приєднання Азербайджану до російського ареалу. Саме Москва і Кремль довгі майже сімдесят років визначали неоднозначний радянський вектор розвитку для всього Радянського Союзу, складовою якого був і Азербайджан. З урахуванням цих та інших чинників вельми слушним для наукового дискурсу є з'ясування засад демократичного сходження нині незалежного Азербайджану у пострадянський період. Оскільки автори у кількох своїх працях висвітлювали шляхи соціально-економічного розвитку та нинішнього утвердження АР на сучасному етапі [1], то нині зосереджують увагу, першочергово, на з'ясуванні складових чинників подолання пострадянського спаду. Причому цей розгляд з'ясовується у контексті демократичного розвитку цієї дружньої й історично близької для нас країни і сформованих засад її успішного поступу у роки керівництва Гейдара Алієва цією державою.

З приємністю відзначаємо, що вельми переконливим свідченням успішного поступу Азербайджанської держави на засадах закладених Гейдаром Алієвим постає відновлення у листопаді 2020 р. її територіальної цілісності та суверенітету у міжнародно визнаних кордонах, що виступає запорукою її нових досягнень. Азербайджанська Республіка вміло використовує власні економічні та політичні можливості для реалізації своїх національних інтересів, а також зміцнення регіональних і глобальних позицій. Нині офіційний Баку – це визнаний лідер в регіоні і надійний партнер на широкій міжнародній арені.

Однак таке становище було не завжди і воно постало результатом копійної системної діяльності на всіх ланках державного поступу. Адже у завершальні роки радянської доби та у перші кілька років після самовідації СРСР, певно, що найтяжчі випробовування випали на долю Азербайджану та його миролюбного і працелюбного народу. Економічний спад та величезні соціальні негаразди, сепаратизм та відцентрові прагнення додавали значного напруження і стали характерними ознаками протягом 1988–1995 рр. Та найбільшим викликом для даного і подальшого поступу Азербайджану став воєнний конфлікт навколо Нагірного Карабаху.

З точки зору історичної ретроспективи слід зазначити наступне. За радянського періоду з 1921 р. Нагірний Карабах належав до Азербайджанської РСР, зокрема з 1923 р. у якості Нагірно-Карабаської автономної області. Протягом радянського періоду керівництво Вірменської РСР неодноразово зверталось до керівництва СРСР з проханням передати Нагірний Карабах до складу Вірменії, але отримувало відмову. Важливо було й те, що радянська влада десятиліттями придушувала будь-які націоналістичні чи релігійні виступи. З початком перебудови часів Михайла Горбачова ситуація у регіоні різко змінюється.

У 1987 р. у Нагірному Карабасі проходять мітинги з вимогою включити регіон до Вірменської РСР. 20 лютого 1988 р. Рада Нагірно-Карабаської автономної області звертається до Верховної ради СРСР з проханням включення регіону до Вірменії, але Кремль засуджує це звернення. Проте 22 лютого 1988 р. починаються збройні сутички між вірменами і азербайджанцями у Нагірному Карабаху. 27–29 лютого 1988 р. у азербайджанському місті Сумгаїт відбувається вірменський погром, внаслідок якого загинули десятки людей. Через чисельні зіткнення азербайджанці починають втікати з Вірменії та Нагірного Карабаху, а вірмени – з Азербайджану.

Заперечення Москвою можливостей зміни кордонів між республіками та спроби радянського керівництва заарештувати лідерів національних рухів у Вірменії, Азербайджані і Нагірному Карабасі лише підсилювали їх популярність серед населення. У Вірменії зароджується масовий опозиційний рух, який вимагав незалежності країни та приєднання Карабаху. 1 грудня 1989 р. Верховна Рада Вірменської РСР разом з Радою депутатів НКАО оголошують про включення Нагірного Карабаху до складу Вірменії. Між Вірменською та Азербайджанською союзними республіками проходять артилерійські обстріли. У Азербайджані формується потужний опозиційний рух Народний фронт Азербайджану, який звинувачував офіційне керівництво Аз.РСР у тому, що воно неспроможне захистити кордони республіки. 13–20 січня 1990 р. у Баку відбуваються вірменські погроми, після чого Москва вводить до Баку радянські війська, які вбивають сотні цивільних людей. З обох сторін конфлікту утворюються збройні формування, які починають нападати на цивільне населення та силовиків з метою помсти. У квітні 1991 р. радянська влада проводила у Нагірному Карабаху операцію з метою роззброїти вірменські збройні формування, що призвело до кровавих сутичок та жертв серед цивільного населення [2].

З розпадом СРСР конфлікт виходить на новий рівень. 30 серпня 1991 р. Азербайджанська Республіка оголошує незалежність. 2 вересня

1991 р. проголошена незалежна Нагірно-Карабаська Республіка, але Баку оголосив цей акт незаконним. Починається повномасштабна війна між Вірменією і «силами самооборони Нагірного Карабаху» з однієї сторони, та Азербайджаном, з іншої.

Після серпневого заколоту 1991 р. у Москві, в Азербайджанській РСР, як і в інших частинах колишнього Радянського Союзу, відбулися значні суспільно-політичні зрушення, а також зміни владно-політичних структур. 18 жовтня 1991 р. Верховна Рада Аз.РСР одногосно прийняла Конституційний акт «Про державну незалежність Азербайджанської Республіки». Цій події передувало прийняття Верховною Радою 30 серпня 1991 р. «Декларації про відновлення державної незалежності Азербайджанської Республіки». Політична воля громадян до життя в суверенній державі була підтверджена на всенародному голосуванні 29 грудня 1991 р. 95% населення країни [3]. Відтак Азербайджанська Республіка проголошувалася незалежною, демократичною, світською державою, наступницею Азербайджанської Демократичної Республіки 1918–1920 рр. Згідно з положеннями прийнятого Акту був взятий курс країни на розвиток демократичних механізмів політичного управління, націленість на створення можливостей для максимальної реалізації прав і свобод громадян.

Перед керівництвом новопосталої держави стояли завдання трансформаційних перетворень практично у всіх царинах життя. Стосовно державно-політичної системи актуалізувалися нагальні завдання трансформації характерних рис типової радянської республіки, де найвищим органом державної влади була її Верховна Рада, а в період між сесіями – Президія Верховної Ради Азербайджанської РСР. Напрямок широкомасштабних змін було спрямовано на запровадження демократичних засад і принципів державного управління характерних для спільноти євроатлантичного ареалу.

За радянської доби найвищим розпорядчим і виконавчим органом державної влади у Аз.РСР була Рада Міністрів республіки. Місцевими органами державної влади в автономних областях, районах, містах, селищах і селах були відповідні Ради депутатів. Правосуддя в Азербайджані здійснювалося Верховним судом Азербайджану, Верховним судом Нахічеванської АРСР, судом Нагірно-Карабаської автономної області і районними (міськими) народними судами. Вищий нагляд за точним виконанням законів на території республіки здійснювався як Генеральним прокурором СРСР безпосередньо, так і через прокурора Азербайджанської РСР.

У політико-адміністративному плані Азербайджанська радянська республіка поєднувала у своєму складі Нахічеванську АРСР, Нагірно-Карабаську автономну область та поділялася на 68 районів, мала 40

місті 94 селища міського типу [2]. Комуністична республіканська партія пронизувала усі державні та адміністративні структури. Новою прикметою, як ми відзначали вище, стало формування у серпні 1988 р. опозиційної партії – Народного фронту Азербайджану.

Підкреслимо, що з придушенням серпневого заколоту в Москві та прийняттям декларацій стосовно державної незалежності колишніх союзних республік, на величезних просторах події розвивалися досить стрімко. В Азербайджані була розпущена республіканська Компартія, запроваджувався пост президента в якості глави держави. Уже 8 вересня 1991 р. останній керівник ЦК партії Азербайджану – Аяз Муталібов був обраний першим президентом держави. Верховна Рада, будучи вищим законодавчим органом Азербайджанської Республіки, 23 листопада 1991 р. скасувала статус автономії Нагірного Карабаху. З метою організації здійснення виконавчих повноважень президент Азербайджану Аяз Муталібов видав указ щодо створення в Азербайджані Кабінету Міністрів. Кабінет міністрів Азербайджанської Республіки – офіційна назва вищого органу виконавчої влади в Азербайджані, попередником якого була Рада Міністрів Аз.РСР. Кабінет Міністрів став виконавчим і керівним органом над міністерствами та іншими виконавчими органами при президенті Азербайджану.

Трансформації суспільно-політичної системи в Азербайджані на початку 1990-х рр. відбувалися на тлі воєнного конфлікту із сусідньою Вірменією, який швидко переріс у затяжну війну. Після скасування Азербайджаном автономного статусу Нагірно-Карабаської області набрав розмаху збройний конфлікт між вірменським та азербайджанським населенням області. Вірменія виступила на боці сепаратистів Карабаху. Тож становлення нової системи правління в Азербайджанській Республіці відбувалося у край складних умовах.

Проте на рубежі 1991–1992 рр. політична система, яка зазнавала відчутних трансформацій, і її очільники не спромоглися вибудувати інституційний фундамент політичного управління в нових умовах, і відбулася втрата контролю над внутрішньополітичною динамікою. Серія військових поразок і вторгнення вірменських військ на територію Азербайджану не привели до консолідації національних політичних еліт, а навпаки, різко загострили внутрішнє протистояння.

Запровадження та утвердження оновленої державно-політичної системи в Азербайджанській Республіці на засадах демократії стало турбулентним і вельми ускладненим процесом подолання радянського спадку. Справі більш системного аналізу перебігу тогочасних подій та ролі відповідних владних команд може прислужитися дещо умовний його поділ на три етапи. Перший із них (1991–1995 рр.) був етапом фра-

гментації і реструктуризації політичного простору. Водночас і в ньому слушним є виділення три персоніфіковані періоди: «муталібівський» (вересень 1991 – травень 1992), «ельчібеєвський» (травень 1992 – червень 1993 рр.) та «алієвський» (червень 1993 – листопад 1995 рр.).

Другий етап подолання радянського спадку в Азербайджанській Республіці (1995–2003 рр.) – це ухвалення Конституції та складові, що характеризували перехід й становлення нового політичного режиму в цій країні та стабілізації політичного процесу. А третій етап (2003 – по даний час) – це етап, що пов'язаний з приходом до влади І. Алієва, під керівництвом якого відбулися системні зміни економічного контуру та макрополітичної конфігурації й тим самим закладені підвалини значного зміцнення системи влади й державотворчої практики [3].

Важливо особливо враховувати, що у пострадянську історичну добу перед керівництвом новопосталої Азербайджанської Республіки стояли завдання не лише трансформаційних перетворень у всіх царинах буття, але й подолання військового конфлікту навколо Нагірного Карабаху між Вірменією та Азербайджаном. Воєнне протистояння, окрім всього іншого, відіграло велике значення у багатьох вимірах. Так, після зачищення 26 лютого 1992 р. азербайджанського міста Ходжали в Нагірному Карабасі й кривавої різанини азербайджанського населення вірменськими військами за підтримки підрозділів 336-го Гвардійського мотострілкового полку військ СНД 6 березня 1992 р. президент Аяз Муталібов під тиском опозиції подав у відставку. А 7 червня 1992 р. відбулися перші в історії Азербайджану вже альтернативні вибори президента республіки. На виборах за підтримки 59,4% виборців переміг керівник націоналістичного Народного фронту Азербайджану Абульфаз Ельчібей. Друге місце з 33% голосів посів кандидат від Демократичної спілки інтелігенції Нізамі Сулейманов. Проте й новому президентові не вдалося стабілізувати ситуацію в країні. Азербайджанська державність перейшла у стадію дифузії й силового протистояння. Період правління Ельчібея (червень 1992 – червень 1993 рр.) був відзначений подальшою деструктурацією політичної системи.

Звичайно, що до важливих політичних кроків Абульфаза Ельчібея можна віднести: зміцнення енергетичного партнерства зі США в контексті підготовки «контракту століття», військово-політичне співробітництво з Туреччиною, вихід зі складу СНД і різке посилення антиросійської риторики, виведення російських військових баз із території Азербайджану. Разом із тим, очевидний дисбаланс політичного курсу Ельчібея в бік Туреччини, зовнішньополітичне позиціонування ідеї тюркської солідарності не були конвертовані в реальні політичні переваги для республіки. Невдачі в ході військового протистояння й неком-

петентність уряду викликали кризу влади та дезінтеграційні процеси, сепаратизм. Першим двом президентам Азербайджану Аязу Муталібову та Абульфазу Ельчібею, як виявилось досить швидко, не під силу було вирішення неймовірно важких завдань щодо державного будівництва та забезпечення суспільної злагоди. На тлі суспільно-економічної кризи воєнні невдачі, сепаратизм та інші ускладнюючі чинники могли мати фатальні наслідки для держави і нації [4].

І саме повернення із союзного центра Москви опального Гейдара Алієва загартованого політичного діяча на свою батьківщину – спочатку у Нахічевань, а потім в Баку уможливило зупинення обтяжливих деструктивних явищ, а згодом й рішучі зміни до кращого. Кожен етап діяльності Г.Алієва у незалежному Азербайджані був нелегким, але переважно успішним, додавав йому авторитету та підтримки широких верств населення. Так, 24 жовтня 1992 р. прибічники національного фронту спробували здійснити збройний переворот у Нахічеванській Автономній Республіці, захопивши будівлі Міністерства внутрішніх справ і телецентру в Нахічевані. Проте пред'явлення тогочасним керівником автономії Гейдаром Алієвим ультиматуму, змусило заколотників покинути будівлю МВС.

15 червня 1993 р. головою Міллі Меджлісу – парламенту країни, було обрано Гейдара Алієва. Ця дата відзначається в Азербайджані як День національного порятунку. Спікер парламенту після самоусунення від влади Ельчібея став виконувати і обов'язки президента. У жовтні 1993 р. Гейдара Алієва – колишнього першого секретаря ЦК Компартії Азербайджану, члена Політбюро ЦК КПРС, першого заступника голови Ради Міністрів СРСР було обрано президентом Азербайджану. Незважаючи на причетність до радянської номенклатури, Гейдар Алієв користувався серед населення своєї країни високою повагою і авторитетом. Це, окрім всього іншого, уможливлювало для нього прийняття навіть непопулярних, але стратегічно важливих рішень державницької спрямованості [5].

Слід відзначити, що у комплексі проблем, з якими прийшлося зіткнутися Гейдару Алієву, який виступав у новій якості, були війна та сепаратистський рух. Сепаратистів уособлювали учасник Карабаської війни полковник Сурет Гусейнов, який 4 червня 1993 р. захопив м. Гянджу і оголосив похід на Баку; полковник талишського походження Альакрам Гумматов, який 15 червня очолив мерію м. Ленкоран і 23 червня 1993 р. проголосив на території семи азербайджанських районів Талиш-Муганську Автономну Республіку. Ситуація набувала критичної межі, адже президент Ельчібей у цей час полишив Баку, поїхавши до рідного села й відсторонився від влади.

Обраний 15 червня 1993 р. головою Міллі Меджлісу – парламенту країни, Гейдар Алієв, після самоусунення від влади Ельчібея, став виконувати й обов'язки президента. Лідер нації керувався національними інтересами, спирався, перш за все, на досвідчених управлінців, господарників, рішуче звільняючи з державних посад популістів та тих політиків, хто не виправдовував довіру. Досвідченому політику й державному діячеві Г. Алієву довелося приймати непопулярні рішення стосовно військової агресії Вірменії, а також подолати загрозу громадянської війни й економічну кризу, які призвели практично до паралічу державних інститутів Азербайджану, проводити виважені заходи щодо консолідації суспільства.

У травні 1994 р. президент Гейдар Алієв, незважаючи на втрату контролю над значною частиною території країни, пішов на підписання трьохсторонньої угоди щодо припинення вогню. Уже 6 травня 1994 р. представники Азербайджану, НКР і Вірменії підписали в Бішкеку за посередництва Росії угоду про припинення вогню, а 12 травня ця угода набрала чинності. У підсумку воєнної агресії вірмен 20% азербайджанських земель – територія Нагірного Карабаху і прилеглих до нього 7 районів, були окуповані та перейшли під контроль Вірменії. Як наслідок цього, 700 тис. азербайджанців були вимушені полишити рідні домівки й тимчасово були розселені в понад 60 містах і районах Азербайджану.

Важливим досягненням Алієва й доленосною запорукою консолідації та перетворень стали відхід його від крайнього націоналізму НФА та розроблена концепція національної ідеї – азербайджанства, як умови збереження національної самобутності народу, зростання суспільної свідомості соціуму та подальшого його розвитку. Розроблена і запропонована Г.Алієвим суспільству концепція розвитку держави об'єднувала три компоненти: по-перше, «національну незалежність», по-друге, «національну ідентичність» і, по-третє, «інтеграцію до світового співтовариства». Відзначимо, що саме дана концепція стала провідною для всіх етнічних груп, які проживають в Азербайджані й уважають його своєю спільною Батьківщиною, та отримала в подальшому яскраве визначення «азербайджаністика». Гейдар Алієв свого часу слушно наголошував, що жодні засоби не об'єднують народи так, як мова, національно-духовні традиції й цінності, які важливі для громадян держави та й для азербайджанців, які живуть у зарубіжних країнах. Вкрай важливо, щоб усі вони підтримували, допомагали один одному, щоб разом дотримувалися своїх національних звичаїв і традицій, спільно відзначали національні свята. «Азербайджанство, – на його думку, – означає збереження своєї національної приналежності, національно-духовних цінностей і в той

же час збагачення їх синтезом, інтеграцією із загальнолюдськими цінностями, які сприяють розвитку кожної людини» [5].

Стратегічно важливим кроком політико-правового характеру для подолання радянської спадщини та розвитку національної держави і її соціуму прислужилося прийняття на всенародному референдумі 12 листопада 1995 р. Конституції незалежної Азербайджанської Республіки. Саме Конституція, як самий високий правовий та законодавчий акт, визначивши систему державного правління, права й обов'язки громадян і держави, одночасно відобразив і основні засади політичної та економічної системи, найважливіші принципи функціонування нової держави. В АР державна влада організована за демократичними засадами та поділом влади. Відповідно до концепції поділу влади, виконавча влада належить Президенту Азербайджанської Республіки, законодавча – парламенту, Міллі Меджлісу АР, судову владу здійснюють незалежні суди.

Законодавчу владу в країні втілює в життя Міллі Меджліс, який складається з 125 депутатів. Останні обираються на основі мажоритарної виборчої системи й загальних, рівних та прямих виборів шляхом вільного, особистого й таємного голосування. Вибори відповідного скликання Міллі Меджлісу проводяться кожні п'ять років у першу неділю листопада. Кожен громадянин держави у віці не молодше 25 років може бути обраний в установленому законом порядку депутатом Міллі Меджлісу країни.

У гільці виконавчої влади Президенту підпорядковується і йому підзвітний Кабінет Міністрів, який готує законопроекти, приймає відповідні рішення, що стосуються політичної, фінансової й національної безпеки республіки. Він також готує проект бюджету, контролює його виконання й здійснює фінансово-кредитну політику.

Слід однозначно наголосити, що прийняття Конституції АР стало цілком логічним етапом подолання системної дезорганізації політико-правового механізму в Азербайджані. Конституція визначила народ Азербайджану єдиним джерелом державної влади [6]. Вищою метою держави Конституція проголосила забезпечення прав і свобод людини й громадянина, а також була підкреслена соціальна спрямованість державної політики. У основному законі закріплювався принципі поділу влади. Встановлювалося, що президент держави обирається на п'ятирічний термін шляхом загальних, прямих і рівних виборів за вільного й таємного голосування. Його переобрання можливе лише раз на наступний термін. Підкреслимо, що Конституція АР мала достатньо чітку демократичну спрямованість, фіксує низку основоположних прав і свобод, націлених на формування основ громадянського суспільства в

країні. Разом із тим, можна вважати, що в основу цього документа була покладена французька конституційна модель, що раніше знайшла своє модифіковане відображення в Конституції Російської Федерації, а трохи пізніше – у конституціях низки інших пострадянських держав (Білорусі, України, Казахстану й т.д.). Специфічна риса такої моделі – відчутна концентрація повноважень у руках глави держави, чітка системо утворююча роль президентства як центрального інституту владної конструкції.

Прийняття Конституції стало інституціональним етапом, що ознаменував перехід до нового періоду стабілізації суспільно-політичного процесу в Азербайджані, відповідного зміцнення політичної системи та монополізації владного ресурсу (1993–2010 рр.). У жовтні 1998 р. Г. Алієв був переобраний президентом Азербайджану на другий термін, набравши 77,7% голосів виборців. Його основний суперник Е. Мамедов здобув підтримку 11,84% громадян, які взяли участь у голосуванні [7]. Спостерігачі ОБСЄ відзначили певні вади виборчого процесу. Згідно з висновком міжнародних і національних спостерігачів, перші парламентські вибори в Азербайджані періоду незалежності в листопаді 1995 р., президентські вибори в жовтні 1998 р. і перші муніципальні вибори в грудні 1999 р. і березні 2000 р. мали певні відхилення від міжнародних стандартів. Окремі закиди у сторону офіційного Баку небезпідставно робилися і за знакових подій наступних політичних змін. Подальша політична динаміка в країні засвідчила посилення авторитаризму та формування системи «керованої демократії».

Водночас слід однозначно наголосити, що саме постать Гейдара Алієва, його організаторський талант і чудові лідерські та людські якості, далекоглядність державо творця у прямому сенсі слів спасли країну від соціально-економічного занепаду та навіть можливого розвалу. Саме він став головним будівничим сучасного Азербайджану з його довершеною структурою законодавчої і виконавчої влади. Азербайджанська Республіка під проводом визнаного лідера Гейдара Алієва стала світською правовою державою, в якій забезпечуються рівні права громадян, незалежно від національної, релігійної та іншої приналежності. Г. Алієв надав життєвих сил державному механізму, забезпечив його необхідними правовими основами у вигляді всенародно обраних на альтернативних засадах парламенту, муніципалітетів та судових органів. Він не захоплював владу, а двічі, у повній відповідності з Конституцією країни, всенародно обирався президентом. Гейдар Алієв – це дійсно національний лідер Азербайджану.

15 жовтня 2003 р. пройшли чергові президентські вибори, які стали важливим перехідним етапом у функціонуванні політичної системи

та влади в Азербайджані. На виборах із 8 претендентів переміг син Гейдара Алієва (очільник зняв свою кандидатуру через хворобу) – Ільгам Алієв. 16 жовтня ЦВК республіки офіційно оголосила, що Алієв набрав 76,84% голосів виборців, які взяли участь у виборах, а його найближчий суперник Іса Гамбар – 13,97% голосів [7]. І цим підтверджувалось збереження наступності та стабільності влади. Колишня пострадянська еліта і бізнес-кола без коливань прийняли наступника. Подібна процедура, безумовно, заклала вперше на теренах пострадянського простору, пряму передачу влади у спадщину. Ільгам Алієв, приділивши більше уваги розвитку економічної сфери і певній лібералізації ринку, в усьому іншому потужно продовжив державотворчий курс батька.

Зміцнення держави, її політичної системи в Азербайджані протікали в прямому взаємозв'язку із процесами подолання сепаратизму й анархії, системної дифузії в ментальній сфері азербайджанського соціуму та на засадах економічного зростання. Внаслідок цього стало можливим вирішення фундаментальних завдань політичної системи перехідного періоду в 1993–2003 рр. Цьому сприяв проведений на чолі з національним лідером АР Гейдаром Алієвим антикризовий комплекс, який поєднував важливі складові: внутрішньополітичну стабілізацію, міжнародну легітимацію та подолання уразливих системних вад радянської доби і набутих дисфункцій владного механізму за періоду перших двох президентів. Важливим для офіційного Баку було тверде опертя на проведення економічних реформ у напрямі лібералізації і підтримки бізнесу та залучення іноземного капіталу. При цьому звернення до авторитарних політичних практик виступали прийнятними та ефективними механізмами, що забезпечують як позитивну макроекономічну динаміку, так і послідовність політичного курсу в умовах збереження владної монополії.

Політична стабілізація, зокрема, і припинення бойових дій, дозволила уряду Азербайджану зосередитися на проведенні економічних реформ та розширенні зовнішньої політичної й економічної діяльності. Відкритість та прогнозованість політики, конструктивізм підходів Баку сприяли подоланню негативних і упереджених уявлень щодо Азербайджану і загалом щодо ісламу, які намагалися артикулювати його недоброзичливці та вороги. Тож можна однозначно стверджувати наступне: подолання радянської спадщини у сучасному Азербайджані проходило вельми ускладнено. Далі, найбільш успішними роками і запорукою формування демократичних засад розвитку та подальших успіхів цієї держави став період керівництва нею Гейдара Алієва. Його досвід державостворця, високі ділові та людські якості, вираженість підходів та стратегічне мислення стали надійними складовими сучасного Азербайджану.

Використані джерела та література:

1. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Азербайджанська Республіка йде шляхом економічного піднесення. *Трибуна*. 2021. №1–2. С. 28–31.
2. Азербайджанська Республіка. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42755
3. Азербайджанская модель реформ. *Yer & Insan*. URL: <http://ru.yerveinsan.az/news.php?id=6383>
4. Чернявский С.И. Десять лет истории Азербайджана. 2003 – 2013 годы. М.: ФЛИНТА, 2013. 400 с.
5. Ахундова Э. Гейдар Алиев. Личность и эпоха в 3-х томах. Возвращение (1990 – 2003). М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация, 2020. Т.3. 624 с.
6. Конституція Азербайджанської Республіки. *Президент Азербайджанської Республіки Ільхам Алієв*. URL: <https://ru.president.az/azerbaijan/constitution>
7. Сайт Президента Азербайджанської Республіки. URL: <https://president.az/ru/>

УДК 94:321.64 "XX/XXI"

П.Ф. Вознюк

кандидат політичних наук

ПОНЯТТЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ XX–XXI СТ.: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Показано загальну еволюцію поняття «тоталітаризм» у науковому знанні та дискурсивній практиці. Зазначено базові дослідницькі підходи до трактування цього явища. З'ясовано головні проблемні аспекти дослідження тоталітаризму на сучасному етапі.

Ключові слова: тоталітаризм, комунізм, фашизм, нацизм, тоталітарна держава, диктатура, дискурс.

The Concept of Totalitarianism in the Socio-Political Discourse of the 20th – 21st Centuries: to the Formulation of the Problem

General evolution of the concept of totalitarianism in scientific knowledge and discursive practice is shown. The basic research approaches to the interpretation of this phenomenon are indicated. Clarified the main problematic aspects of the study of totalitarianism at the modern stage.

Keywords: totalitarianism, Communism, Fascism, Nazism, totalitarian state, dictatorship, discourse.

Притаманна постмодерній добі термінологічна хаотизація на тлі світової кризи демократії та зростання технологічних можливостей контролю реактуалізують дослідження тоталітарної проблематики, вимагаючи подальшого з'ясування сутності тоталітаризму та характеру позиціонування відповідного концепту в інформаційно-комунікативному просторі.

Тоталітаризм не лише як різновид політичного режиму, а і як комплексний світоглядний феномен є без перебільшення одним із найприкметніших в історії явищ соціальної дійсності. Тож і його вивчення як цілісного та водночас багатоаспектного об'єкта аналізу вимагає використання різноманітних наукових підходів і методик дослідження.

Тому закономірно, що тоталітаризм привертав дослідницьку увагу цілої низки напрямів і шкіл гуманітарного знання ХХ століття. Передумови формування тоталітарних режимів та специфіка їхнього внутрішнього устрою, ідеологічної легітимації, суспільної організації розглядалися і по-різному вирішувалися в межах політичних інтерпретацій Ф. Боркенау, К. Фрідріха, З. Бжезинського, К. Маннгейма, Дж. Талмона, Е. Нольтке, К. Брахера, Р. Арона, М. Фуко, Л. Шапіро, М. Кертса, Дж. Сарторі, Г. Алмонда та Б. Павелла, загальноцивілізаційного підходу (Б. Мур, К. Вітфогель), ліберально-економічного тлумачення (Л. Мізес, Ф. Гаєк, М. Фрідман), психолого-соціологічного розуміння масового суспільства (В. Корнгаузер, Г. Арендт, Х. Ортега-і-Гассет, Т. Адорно, Е. Фромм, В. Райх, Г. Маркузе) тощо.

У політології тоталітаризмом (італ. *totalità* та прикметник італ. *totalitario*, від лат. *totalitos* – «цілісний», «той, що охоплює усе загалом») зазвичай називається система державно-політичної влади, що регламентує всі суспільні та приватні сфери життя людини-громадянина і не визнає автономії від держави буд-яких недержавних сфер людської діяльності, як-от економіка та господарство, культура, виховання, релігія. Тобто це форма взаємодії суспільства й влади, за котрої політична влада прагне цілковито (тотально) контролювати людей і суспільство.

Тоталітарний режим буквально «поглинає» суспільство в його цілості. На відміну від звичайної авторитарної, тоталітарна влада не відтісняє осіб або групи від важелів управління, вона зводить усіх до рівня знеособлених елементів системи, виконавців-«гвинтиків» на службі всеохопного Левіафана.

Термін «тоталітаризм» уперше використав італійський політик-антифашист Дж. Амендола (1923) для характеристики фашистського режиму Муссоліні. Показово, що термін швидко прижився як у середовищі антифашистської опозиції, так і у владних колах Італії. Вже у червні 1925 р. Муссоліні використав його під час виступу в парламенті, погро-

жуючи супротивникам «тоталітарною волею фашистів». У англomовній літературі термін починає фігурувати також завдяки самим фашистам – після публікації в журналі «Foreign affairs» статті провідного теоретика партії Муссоліні Дж. Джентіле «Філософія підвалин фашизму» (1928).

Парадокс полягав у невідповідності режиму Муссоліні ним же проголошеному принципові «тоталітарної держави» (*stato totalitario*). На практиці можливості фашистського руху нав'язати свою волю іншим суспільним інституціям виявилися досить обмеженими. Навіть після утвердження фактично однопартійного правління італійські фашисти мусили серйозно рахуватися із позицією інших центрів впливу – бюрократії, армії, церкви та монополій [3, с. 35–36].

Набагато вищим ступенем одержавлення та контролю характеризувалися сформовані пізніше режими Сталіна (СРСР) і Гітлера (німецький Третій рейх). Однак загалом політичні системи фашистської Італії, радянської Росії та нацистської Німеччини мали типологічну схожість (надто зовні). Відтак виникла ідея застосовувати поняття «тоталітаризм» для їх спільного найменування. Зокрема стосовно радянської системи влади це визначення ще від 1929 р. використовував британський часопис «Times». Упродовж 1930-х рр. термін устійнюється в західному науковому дискурсі й уже наприкінці десятиліття Американське філософське товариство провело перший симпозіум, присвячений тоталітарним державам (1939).

Побутує думка, що поняття «тоталітаризм» – головнo порівняльнe. К. Дойч наполягав, що найкраще воно надається на те, щоб наголосити на певних спільних рисах фашистського та комуністичного однопартійного правління. Йшлося про новий вид політичної системи, зосередженої на штучно створеному культі лідера. Проте для Дж. Кенанна в кожному разі не було кращих прикладів, ніж Німеччина та Росія. І хоча науковці сперечаються, чи є потреба в цьому понятті й чи не надто це поверхово – порівнювати нацистську Німеччину та сталінський СРСР, тоталітаризм таки став синонімом до нацизму та сталінізму. Ба більше: тоталітарні режими тісно пов'язують із їхнім терором, а часто й зводять до нього.

Вважалося, що насильство не може бути наріжним каменем для побудови жодної релігії, суспільства чи цивілізації крім тоталітарного суспільства. Тож абсолютизація сили й насильства певними політичною ідеологією та/чи режимом автоматично «прив'язувала» їх до тоталітарного тренду. Про насильство як основу тоталітарного фашизму писали зокрема Е. Фромм, Ж. Батай, М. Фуко, Ж. Делез, Ф. Гваттарі (трое останніх додавали, що це насильство було звернено передусім на самих фашистів) тощо.

Шок, інспірованих тоталітарними державами, Другої світової війни та Голокосту сприяв подальшій концептуалізації знання про тоталітаризм як невід'ємного елементу наукового і суспільного дискурсу. Невипадково класична концепція тоталітаризму з'явилася на початку 1950-х рр., коли ще була жива пам'ять про фашизм, у СРСР існував сталінський режим, а нові комуністичні держави наслідували радянську модель правління. На політологічному симпозіумі у США (1952) тоталітаризм було кваліфіковано як закрити і нерухливу соціо-культурну і політичну структуру, в якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів – спрямовується й контролюється з єдиного центру.

Основоположником цілісної теорії тоталітаризму вважається німецький філософ Г. Арендт (1906–1975). У своїй праці «Джерела тоталітаризму» (1951) вона розглядала його як цілком нове явище в історії людства [1]. Об'єднуючи фашизм, нацизм і сталінізм у єдине ціле, філософ натомість не надавала вирішального значення ідеології в утвердженні тоталітарної політичної системи. Підґрунтям такої системи вважалися організаційні чинники, спрямовані на попередження спроб самоорганізації суспільства та забезпечення цілковитої залежності громадян від владної вертикалі. При цьому ленінський етап в історії СРСР не розглядався нею як тоталітарний. Різновидом тоталітаризму Арендт вважала не комунізм як такий, а сталінізм – тобто персоналізовану форму правління.

К. Фрідріх і З. Бжезинський запропонували виокремлювати чіткі функціональні критерії тоталітарного суспільства та держави. Відтак у фаховій літературі найчастіше зазначаються наступні їх ознаки: 1) наявність партії-монополіста, що злилася з таємною поліцією і держапаратом в єдине ціле; 2) присутність у суспільстві єдиної ідеології, що нав'язується засобами державної пропаганди, освіти, літератури та мистецтва; 3) блокування небажаної інформації за допомогою органів цензури і правопорядку, таємної поліції, навчальних закладів, громадських організацій, творчих спілок тощо; 4) проголошення великої мети на перспективу (створення нового суспільства, нового порядку) і використання будь-яких, зокрема репресивних, заходів для її досягнення; 5) державний контроль за суспільним життям, починаючи від рівня сім'ї; 6) централізоване планування виробництва та розподілу матеріальних благ; 7) підтримування в суспільстві уявлення про зовнішню небезпеку і необхідність протистояти їй шляхом нарощування оборонного потенціалу; 8) створення ілюзії цілковитої згоди населення з діями вождів [4].

Ліберальні дослідники тоталітаризму (Ф. Гаек, А. Ренд, Л. Мізес) розглядають його як крайню форму колективізму та звертають увагу на те,

що всі три тоталітарні системи поєднує державна підтримка колективних інтересів (нації – нацизм, держави – фашизм чи трудящих – комунізм) на шкоду приватним інтересам і цілям окремого громадянина. Звідси, на їхню думку, випливають властивості тоталітарних режимів: наявність системи придушення невдоволених, всепроникний контроль держави за приватним життям громадян, відсутність свободи слова тощо.

Загалом, у повоєнній науці ідея принципової спільності між фашизмом/нацизмом і комунізмом набула подальшого розвитку (Р. Арон, А. Безансон, Р. Конквест, Р. Пайпс, П. Шоню та ін.). Цьому сприяла й діяльність інтелектуальних натхненників східноєвропейського антикомуністичного опору (В. Гавела, М. Джиласа, Ж. Желева), які у своїх працях і виступах обґрунтовували «генетичну» спорідненість гітлерівського та радянського тоталітарних режимів.

Відповідно, епітет «анти тоталітарний» часто-густо використовувався для позначення та легітимації різного роду антивладних, протестних рухів і – ширше – суспільних феноменів, спрямованих на загальну демократизацію політичного життя та/або проти антидемократичних сил і процесів (як-от «анти тоталітарний консенсус» у ФРН).

Від 1970-х рр. у суспільно-політичній думці виявився і ревізіоністський напрям, який піддавав сумніву теорію тоталітаризму, виходячи з системних слабкостей та інституційної неспроможності диктатур першої половини ХХ ст., їхньої невідповідності критеріям тоталітарного суспільства (Дж. Гетті, Я. Кершоу, Г. Моммзен, Ш. Фіцпатрик тощо). Подальшого розвитку дістала висловлювана раніше теза про політизований характер теорії тоталітаризму як такої, її залежність від суспільно-політичної кон'юнктури. Пов'язані з крахом комунізму події 1980-х – 1990-х рр., супроводжувані появою спекулятивних «наукових» розвідок та масованим навішуванням ярлика «тоталітарний», значною мірою підтвердили ці скептичні оцінки. З одного боку, це почасти дискредитувало дослідження феномена тоталітаризму в академічних колах, а з іншого – надало нового імпульсу науковим пошукам у цій царині.

«Точкою перетину» традиційних і ревізіоністських уявлень про тоталітаризм залишається стійка увага до його сутнісних функціональних особливостей, незалежних від ідеологічного забарвлення. Головною з них найчастіше вважається не так наявність форм тотального контролю, як системне усунення будь-яких соціально-організаційних обмежень, запобіжників його встановленню.

У цьому сенсі тоталітаризм не слід ототожнювати з визначеннями «диктатура», «тиранія» та «абсолютизм», адже він змістово ширший за будь-яке з них. Тож не надто виправданими видаються спроби екстрапо-

лювати політичні реалії індустріальної та постіндустріальної доби на архаїчні доіндустріальні суспільства. Навряд чи котрась зі східних деспотій, античних тираній чи централізованих монархій пізнього Середньовіччя може вважатися тоталітарною державою. Наскільки дозволяють судити наукові факти, всі вони були в чомусь організаційно й ідеологічно обмежені для встановлення справді тотального політичного контролю. Приміром, у давньосхідних монархіях обожнювалась не держава, а постать володаря або династія, що обмежувало владу нормами конкретної традиції.

Справді, базовою типологічною ознакою тоталітарної влади є схильність до перманентного нищення всіх потенційно опозиційних або бодай невідконтрольних елементів суспільного життя: партій, реальних профспілок, кооперативного руху, вищої освіти, академічного середовища, книговидання, преси, церкви та релігії, армії, економіки; зрештою – національної ідентичності та мови, виховання та соціалізації, родини тощо. Важливо, що в підсумку ця тенденція веде до самознищення організаційних підвалів самого тоталітаризму [2, с. 57–58].

Вразливість тоталітарних режимів обумовлювалася також гальмуванням технологічного прогресу і накопиченням інноваційної відсталості – оскільки, що місткішою є сфера технологій та інновацій, то важче тоталітарній владі контролювати не лише технологічний, але й суспільний розвиток загалом.

Дослідження тоталітарної проблематики є надзвичайно актуальними для суспільств, чий історичний досвід включає тривалі періоди політичної диктатури. Водночас тут тоталітарні студії часто хибують на моралізаторство й емоційне забарвлення, що підважує можливості застосування неупередженого наукового аналізу та, зрештою, потенційно знижує об'єктивність оцінок і висновків.

Відтак, дедалі дискусійнішими можуть ставати критерії визначення тоталітарності. Надто непросто з'ясувати їх за надзвичайно широкого вжиття терміну «тоталітаризм» на хвилі демократизації та повалення комуністичних режимів у Східній Європі від кінця 1980-х рр. Це слово перетворюється на типове пропагандистське кліше, створене (за формулюванням Р. Барта) шляхом деформації відношення між концептом і смислом.

Понад те: потужні рецидиви тоталітарної свідомості та відповідні політичні ексцеси притаманні самим молодим посткомуністичним демократіям. З іншого боку, в посттоталітарних країнах часто звучали вимоги завершити громадську дискусію про історичну пам'ять, «підвести ризик» під минулим, оголосити мораторій на його інтерпретації. Приміром, у Польщі такий курс асоціювався з т. зв. «жирною підсумковою ри-

скою», на підведенні якої наполягав перший демократичний уряд Т. Ма- зовецького. Прибічники подібної політичної лінії посилялися зазвичай на необхідність зберегти громадянський мир і цілісність національної свідомості, а також на пріоритет побудови «світлого майбутнього» перед подоланням «темного минулого».

Емоційність оцінок тоталітарного минулого може сягати максимуму, якщо з ним пов'язано не лише трагічні, а й героїчні сторінки національної історії, певні історичні досягнення – реальні чи удавані. Зокрема, важливим складником російського неоімперського дискурсу є не лише реабілітація, а останнім часом і справжня глорифікація постаті Й. Сталіна та сталінської доби загалом. Зусиллями кремлівських ідеологів і пропагандистів він постає як найбільш успішний очільник імперії, під керівництвом якого Росія здобула найславнішу в своїй історії воєнну перемогу та досягла піку своєї великодержавної могутності. Тож нині сталінська внутрішня, а надто зовнішня політика нерідко подаються як зразок для сучасної Російської держави.

Натомість, на Заході крах радянського комуністичного режиму зумовив поєднання суперечливих тенденцій в осмисленні проблеми тоталітаризму. З одного боку, відбулося загальне зниження уваги до цього феномена, певна маргіналізація відповідних студій, з іншого – набула подальшого поширення практика констатації «тоталітарності» найрізноманітніших явищ і тенденцій суспільного життя, навіть не пов'язаних безпосередньо зі сферою політики.

На тлі девальвації та ревізії поняття тоталітаризму однією із засадничих в осмисленні цього феномена залишається проблема його співвіднесення з конкретними політичними ідеологіями та реаліями сучасності. Ще на думку неомарксистів Франкфуртської школи (Т. Адорно, М. Горькаймер, Г. Маркузе, Е. Фромм, В. Беньямін) притаманні індустріальному суспільству культурна уніфікація, зниження критичності мислення та подальше стирання межі між приватним і публічним існуванням тягнуть за собою сповзання у тоталітаризм. Тоталітарні тенденції здатні парадоксальним чином поєднуватися з нео-/ліволіберальним ідеологічним «мейнстримом» – відтак уже не є оксюмороном вислови «ліберальний тоталітаризм» або «тоталітарний лібералізм».

У 2000-х рр. американськими дослідниками (Ш. Волін, Дж. Сакко, К. Хеджес) започатковується поняття «інвертованого» (перевернутого, зворотного, оберненого) тоталітаризму для позначення гіпотетичної нової форми державного устрою, що постала в США на межі XX–XXI ст. На відміну від «класичного», інвертований тоталітаризм виростає зі стійких демократій разом із появою колективного ворога та посиленням

могутності корпорацій, а своєю метою має здобуття зиску через нейтралізацію політичної активності громадянського суспільства, солідаризацію крупних ЗМІ із створенням ілюзії свободи слова, використання демократичних інститутів у вузькокорпоративних інтересах, експлуатацію неблагополучних груп населення, інтернаціоналізацію та підпорядкування влади міркуванням економічної користі.

«Перевернутий» тоталітаризм розглядається як система, де корпорації зіпсували та підкосили демократію, а економіка переважає політику. Всі природні ресурси і живі істоти перетворюються в товар й експлуатуються великими корпораціями аж до межі краху, оскільки надмірне споживання та сенсаційність заколисують і маніпулюють громадянами, змушуючи їх відмовитися від своїх свобод і права участі в урядуванні. Як і класичний тоталітаризм, його «обернений» різновид характеризується тенденцією до домінування, опертям на страх, превентивні війни та панування еліти. Водночас, на відміну від ультрамобілізаційної тоталітарної «класики» (нацизм, сталінізм), такий режим передбачає перебування основної маси населення у стійкому стані політичної апатії. Пріоритетною, а насправді єдиною схвалюваною формою громадянської активності є голосування (вибори, референдуми). При цьому абсентеїзм, низькі показники виборчих процесів в умовах суто ілюзорної демократії часто подаються як ознака «зрілості» суспільства, його здатності не залежати від влади та політичної кон'юнктури [5, с. 10–231].

Одночасно, в контексті можливостей цілковитого контролю за життям людей шляхом нічим не обмеженого використання новітніх електронних технологій (зокрема штучного інтелекту) поширюється словосполучення «цифровий тоталітаризм». Так само глобальні, а подекуди й у повному сенсі тотальні протиепідемічні заходи під час пандемії COVID-19 сприяли появі неологізмів «біототалітаризм», «медичний тоталітаризм» тощо.

Однак, на цьому тлі небезпечною тенденцією стає змістова девальвація концепту «тоталітаризм» (поряд із аналогічним знеціненням, профанізацією таких понять, як «диктатура», «репресії», «геноцид» тощо в постмодерному дискурсі). Надміру широке застосування терміну «тоталітаризм» і визначення «тоталітарний» поза власне політичним знанням з необхідністю веде до вихолощення та «розмивання» самого поняття тоталітаризму і, зрештою, до його дискурсивної маргіналізації.

Отже, сьогоднішня дійсність лише засвідчує життєздатність терміну, котрий набуває дедалі нових семантичних навантажень. Евристичний потенціал поняття «тоталітаризм» на сьогодні ще далеко не вичерпано, а його актуальна семантика – як і трансформація самого традиційно по-

значуваного ним політичного феномена в сучасному світі – поза сумнівом, вимагають подальших ґрунтовних досліджень.

Використані джерела та література:

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. 2-е вид. / Пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2005. 584 с.
2. Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / Пер. з фр. Київ: Пульсари, 2007. 136 с.
3. Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922–1982) / Пер. з нім. Київ: Дух і Літера, 2008. 278 с.
4. Кульчицький С.В. Тоталітаризм. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_al&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Totalitaryzm
5. Sheldon S. Wolin. Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism. New Edition. Princeton University Press, 2017. 400 p.

УДК 94:322 (47+57) “1917/1922”

М.І. Отрош

доктор юридичних наук

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ЧАСИ ПРАВЛІННЯ В. ЛЕНІНА (1917–1922 РР.)

У статті поставлено завдання дослідження виробленої в часи правління Леніна радянської тоталітарної моделі державно-церковних відносин, що знайшла своє відображення в антирелігійному законодавстві та практиці його застосування, спрямованих на позбавлення православної церкви юридичних і майнових прав, утиск політичних прав духовенства та жорстокі розправи над ним. Прихід до влади більшовицької партії означав для православної церкви настання епохи жорстоких гонінь та її безправного становища на увесь період існування радянської влади.

Ключові слова: політика більшовиків у галузі релігії, ленінські основи радянської тоталітарної моделі державно-церковних відносин, Російська православна церква, радянське антирелігійне законодавство, кампанія з розкриття святих мощей, кампанія з вилучення церковних цінностей.

The Religious Policy of the Bolsheviks in Relation to the Russian Orthodox Church under V. Lenin (1917–1922)

The article sets out the task of researching the Soviet totalitarian model of state-church relations developed during Lenin's reign, which was reflected in anti-religious legislation and the practice of its application, aimed at depriving the Orthodox Church of its legal and property rights, oppressing the political rights of the clergy and brutalizing them. The coming to the state leadership of the Bolshevik Party meant for the Orthodox Church the beginning of an era of brutal persecution and its lawless position for the entire period of existence of Soviet power.

Keywords: *the policy of the Bolsheviks in the field of religion, the Russian Orthodox Church, the Leninist foundations of the Soviet totalitarian model of state-church relations, the Soviet anti-religious legislation, the campaign to reveal holy relics, the campaign to seize church values.*

Засади радянської тоталітарної політики у сфері релігії почали активно формуватися ще за правління В.І. Леніна (Ульянова), який очолював революційний російський уряд – Раду народних комісарів (далі – РНК) фактично до травня 1922 р. У цей час було повністю змінено державний і суспільний устрій країни. Проголошувалося, що вся влада належить радам робітничих і селянських депутатів, однак насправді державою керувала верхівка Російської комуністичної партії (більшовиків) (далі – РКП(б)) на чолі з Леніним. Усі інші політичні партії було заборонено, опозиційну пресу ліквідовано, обрані на загальних демократичних виборах Установчі збори розігнано, політичні та ідейні противники більшовиків зазнавали репресій. На цьому політичному тлі в період правління Леніна і формувалася політика більшовиків у сфері релігії та почала вибудовуватися радянська тоталітарна модель державно-церковних відносин.

Жовтнева революція 1917 р. принципово змінила релігійну ситуацію в країні і характер державно-церковних відносин. Передусім це стосувалося православної церкви – найбільшої і найвпливовішої конфесії, яка раніше офіційно займала провідне становище. За негативного ставлення до всіх релігій більшовики виявляли до православ'я особливу ворожість. Відносини Радянської держави з церквою від самого початку набули конфліктного характеру. Показово, що обрання Помісним собором Російської церкви 1917–1918 рр. патріарха святителя Тихона відбувалося під час запеклих боїв у центрі Москви, коли соборна делегація марно просила революціонерів відмовитися від артилерійського обстрілу святинь Московського Кремля. Надалі встановлення в країні радян-

ської влади супроводжувалося серією жорстоких розправ революційних загонів над представниками духовенства.

На словах більшовики заявляли про відданість демократичним принципам рівності всіх релігій і свободи совісті. Перші законодавчі акти радянської влади в релігійній сфері дійсно формально продовжували курс попереднього буржуазного Тимчасового уряду на створення позаконфесійної держави. Прийнята РНК 2 листопада 1917 р. «Декларація прав народів Росії» проголошувала «скасування всіх і всіляких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень» і по суті повторювала положення «Декларації Тимчасового уряду про його склад і завдання» (3.03.1917), постанов Тимчасового уряду «Про скасування віросповідних і національних обмежень» (20.03.1917) і «Про свободу совісті» (14.07.1917). Постанова Народного комісаріату освіти (Наркомосвіти) від 11 грудня 1917 р. «Про передання справи виховання та освіти з духовного відомства у відання комісаріату народної освіти» [1], що перекладає всі духовні навчальні заклади під управління Наркомосвіти, базувалася на постанові Тимчасового уряду від 20 червня того самого року про об'єднання навчальних закладів різних відомств (зокрема духовного) у віданні Міністерства народної освіти.

Утім, якщо Тимчасовий уряд ініціював лише деякі часткові реформи у релігійній сфері, пропонуючи остаточне врегулювання державно-церковних відносин після Установчих зборів, то радянська влада негайно розпочала рішучий і послідовний наступ на позиції церкви. Одним із найперших радянських законодавчих актів став декрет «Про землю» від 27 жовтня 1917 р., який скасовував право власності на всі монастирські і церковні землі (п. 2) [2, с. 3]. 16 грудня того самого року опубліковано декрет «Про розірвання шлюбу», а 18 грудня – «Про цивільний шлюб, про дітей і про ведення книг актів стану», згідно з якими реєстрація актів шлюбу, народження і смерті переходила від релігійних організацій у відання державних органів.

У грудні 1917 – січні 1918 рр. відбулося звільнення з армії та флоту військових духовників, закрито палацові та деякі домові храми, конфісковано синодальну друкарню, через що припинився випуск «Церковних відомостей» і «Церковно-громадського вісника». 4 січня 1918 р. РНК постановила реквізувати приміщення Олександрівської лаври (що було зірвано організованим спротивом вірян, але призвело до жертв), а також майно храмів Московського Кремля. Пізніше Ленін в одній зі своїх публічних промов згадав релігійне питання серед завдань, з якими не міг упоратися Тимчасовий уряд, а більшовики вирішили їх у найкоротший період: «За яких-небудь десять тижнів, починаючи від 25 жовтня (7

листопада) 1917 року до розгону Установчих зборів (5 січня 1918 року), ми зробили у цій сфері в тисячу разів більше, ніж за вісім місяців своєї влади зробили буржуазні демократи і ліберали (кадети) та дрібнобуржуазні демократи (меншовики та есери)» [3, с. 145]. Цю рішучість Ленін пояснював тим, що більшовики, на відміну від Тимчасового уряду, не відчували жодної поваги до «пережитків, залишків кріпосництва... тричі проклятого середньовіччя», до якого він відносив і релігію: «Ми з релігією боролися і боремся по-справжньому». Отже, дійсною метою релігійної політики радянської влади було не розмежування сфер державної і церковної діяльності, а пряма боротьба з церквою.

Особливого значення відразу після приходу більшовиків до влади Ленін надавав розробці основного законодавчого акту, який повинен був визначити місце релігії у Радянській державі. У листопаді 1917 р. за його дорученням священник М.В. Галкін (який приєднався до більшовиків і невдовзі зняв із себе сан) склав проєкт закону «Про розмежування сфери діяльності державної і сфери суто церковної» [4, с. 646]. Законопроект передбачав оголошення релігії приватною справою кожної людини, а релігійних об'єднань – приватними союзами, які вільно керують своїми справами. Підтверджувалося передання від церкви державним органам функцій запису актів громадянського стану; викладання Закону Божого у вищій, середній і початковій школі ставало не обов'язковим. Проєкт декрету, опублікований у центральному органі більшовицької партії [5], не виходив за рамки попередніх декларацій.

Леніна не влаштував такий помірний варіант, він наполягав на прийнятті закону, який би повністю змінив правове та майнове становище релігійних організацій. Подібний закон спрямовувався передусім проти Російської православної церкви (РПЦ), яка мала в минулому особливий державний статус і володіла значною власністю. Для роботи над законопроектом створено комісію на чолі з наркомом юстиції та освіти.

20 січня 1918 р. новий законопроект було розглянуто і затверджено на засіданні РНК. Спочатку він називався декретом «Про свободу совісті, церковні та релігійні товариства» (назва «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» з'явилася після опублікування у збірнику «Зібрання узаконень» 26 січня 1918-го) [6, с. 9]. У законі повторювалися принципи вільного сповідування будь-якої релігії, підтверджувалося позбавлення релігійних організацій матеріальної підтримки з боку держави, при цьому запроваджувалися серйозні обмеження на їхню діяльність. Встановлювалася пряма заборона на викладання релігійних віровчень в усіх школах (включаючи приватні) поряд із викладанням загальноосвітніх предметів. Найбільш тяжким для церкви було позбав-

лення її юридичних і майнових прав: «Жодні церковні та релігійні товариства не мають права володіти власністю. Прав юридичної особи вони не мають. Усе майно наявних у Росії церковних і релігійних товариств оголошується народною власністю». Декрет заклав основи безправного становища церкви на увесь період існування радянської влади.

Слід зазначити, що у ході роботи над остаточним текстом декрету Ленін особисто вніс до нього низку правок. Він замінив першу фразу: «Релігія є приватною справою кожного громадянина Російської Республіки» словами «Церква відокремлюється від держави», додав положення про усунення з офіційних актів будь-яких вказівок на релігійну належність громадян і включив у пункт про націоналізацію церковної власності принципово важливе уточнення про передання релігійним товариствам молитовних будівель і богослужбових предметів у безоплатне користування за спеціальними постановами місцевої чи центральної влади. Повідомляючи про прийняття закону в радіограмі від 22 січня 1918 р., він назвав його «Декретом про повне відокремлення церкви від держави і про конфіскацію всього церковного майна» [7, с. 322].

У день законодавчого відокремлення церкви від держави вийшло розпорядження наркома державного піклування А.М. Коллонтай: «Видачу коштів на утримання церков, каплиць та здійснення релігійних обрядів припинити, видачу коштів на утримання священнослужителів і законовчителів припинити з 1 березня цього року». 24 січня 1918 р. прийнято декрет «Про запровадження західноєвропейського календаря», згідно з яким першим днем після 31 січня того-таки року стало вважатися не 1 лютого, а 14 лютого [8, с. 10]. Відтоді держава і православна церква стали жити за різним календарним стилем. У перші роки радянської влади співіснування державного і церковного календарів не створювало серйозних проблем, однак надалі, коли влада стала бачити у переході на новий стиль ознаку лояльності, ця проблема набула для церкви гострого характеру. 14 лютого 1918 р. вийшов декрет про ліквідування придворного духовенства і передання благодійних установ двірського відомства з усіма капіталами у відання Наркомату державного піклування і закриття придворних соборів і церков. За тиждень після прийняття декрету «Про відокремлення церкви від держави» загін червоногвардійців зайняв приміщення Синоду у Петрограді, конфіскувавши цінні папери й активи на суму 46 млн. руб. Роботу колишніх синодальних органів припинено. При цьому більшовики поки не втручалися у діяльність заснованих Помісним Собором вищих органів церковного управління в Москві – очолюваних патріархом Синоду і Вищої Церковної Ради.

Помісний Собор своєю постановою від 25 січня (7 лютого) 1918 р. назвав декрет «Про відокремлення церкви від держави» замахом на увесь устрій церковного життя і актом відкритого гоніння на церкву. Собор закликав вірян об'єднуватися для захисту святинь. По всій країні скликалися зібрання духовенства і мирян, створювалися об'єднання парафій. У січні та на початку лютого у Петрограді, Москві та багатьох інших містах відбулася велелюдна хресна хода. У Харкові, Воронежі, Самарі, Шацьку і Тулі по мирних церковних процесіях було відкрито вогонь з боку червоногвардійців, серед вірян були жертви. Вочевидь тоді у радянському керівництві обговорювалася можливість здійснення організованих репресій проти православної церкви. Ленін доручив розпорядникові справ РНК В.Д. Бонч-Бруевичу передати патріархові Тихону, що «радянська влада не збирається надівати на його голову вінець мучеництва, але всі ті, хто буде поширювати його твори, будуть арештовані та віддані під суд» [9, с. 142].

Активні виступи проти декрету «Про відокремлення церкви від держави» виявилися несподіваними для більшовиків, які розраховували, що декрет не зустрінє серйозного спротиву. До того ж, у лютому-березні 1918 р. становище радянської держави стало особливо нестійким через наступ німецьких військ і втрати величезних територій на заході країни. У таких умовах більшовики вважали можливим вступити в діалог з церквою і висловили готовність піти на певні поступки з менш важливих для них натовді релігійних питань.

Радянські представники заявили про можливість пом'якшення норм декрету «Про відокремлення церкви від держави» при його практичній реалізації, шляхом видання додаткових інструкцій та постанов із урахуванням інтересів церкви. Всі наступні радянські закони, що торкатимуться віросповідувальних питань, передбачалося опрацьовувати за участі представників релігійних організацій. Стверджувалося, що релігійні організації зможуть отримати права юридичних осіб, зареєструвавшись цивільним чином. В.Д. Бонч-Бруевич дав обіцянку не закривати духовні семінарії у Москві, а також дозволити вірянам відвідувати святині Московського Кремля. У цьому контексті, більшовиками було дозволено відправлення пасхальної служби у Кремлі (єдиний раз за весь період радянської влади). Тимчасовий доступ до кремлівських святинь виявився єдиною поступкою, зробленою радянським урядом.

У квітні 1918 р. РНК утворила Міжвідомчу комісію щодо опрацювання інструкції з відокремлення церкви від держави. До неї передбачалося включити представників усіх зацікавлених організацій, відомств і компетентних осіб, однак залучення для роботи в комісію представників релігійних організацій, всупереч раніше обіцяному, не відбулося. 8 трав-

ня Міжвідомчу комісію ліквідовано, замість неї при Наркоматі юстиції (далі – НКЮ) створено 8-й (від 1922 р. – 5-й) відділ з упровадження декрету «Про відокремлення церкви від держави» – головну урядову установу, відповідальну за релігійну політику в країні. Очолив відділ війсьничий атеїст, заступник наркома юстиції П.А. Красіков. Неофіційно 8-й відділ також називався Ліквідаційним, оскільки його основним завданням була повна ліквідація колишньої, дореволюційної системи державно-церковних відносин. Існувало і більш розширене тлумачення завдань відділу: ліквідація усієї ієрархічної системи управління РПЦ і перетворення її на сукупність самокерованих релігійних громад.

У травні 1918 р. відбувається нове посилення тиску на церкву. Ймовірно, це було пов'язано із загальним курсом більш жорсткої внутрішньої політики РКП(б) через початок повномасштабної громадянської війни. Можливо також, що більшовики стали сприймати як реальну загрозу зростання релігійної активності, що виявлялася, наприклад, у загальнонародному святкуванні Пасхи й особливо в улаштованій 22 травня 1918 р. Союзом православних парафій Москви грандіозній хресній ході на Червоній площі. Ці заходи за масштабами перевершили влаштовані раніше більшовиками урочистості з нагоди 1 травня і сприймалися владою як «збирання сил організованої контрреволюції». Для протидії цьому було вирішено «провести проти духовенства посилену письмову агітацію», а також «вжити заходів щодо вселення міської бідноти в монастирські та інші духовні будинки». Розпочався активний процес захоплення та вилучення монастирських і церковних будівель у великих містах. У Москві, всупереч обіцянці В.Д. Бонч-Бруєвича, у будівлях духовних семінарій розміщено військові частини. Зрештою, прийнята 10 липня 1918 р. Конституція РСФРР підтвердила положення декрету «Про відокремлення церкви від держави»: «З метою забезпечення за трудящими дійсної свободи совісті церква відокремлюється від держави і школа від церкви, а свобода релігійної і антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами» (Розділ II, п. 13). Конституція утвердила позбавлення виборчих прав духовенства поряд зі злочинцями, колишніми поліцейськими та іншими особами, які «живуть на нетрудові доходи» (Розділ IV, п. 65) [10, с. 63–71].

24 серпня 1918 р. видано постанову (інструкцію) НКЮ «Про порядок втілення в життя декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [11, с. 116–122]. Всупереч усім обіцянкам, цей документ було складено без участі представників релігійних організацій і ним висувалися ще жорсткіші вимоги до релігійних об'єднань. Інструкція роз'яснювала порядок надання молитовних будівель у користування

громадам після обов'язкового укладення договору з місцевими органами влади та опису їхніми представниками церковного майна. Утверджувалося повне вилучення у релігійних товариств усього небогослужбового майна, закривалися всі релігійні доброчинні та просвітницькі товариства. 20 вересня 1918 р. через конфіскацію приміщень Московського єпархіального будинку, де проходили соборні засідання, передчасно припинив свою роботу Всеросійський Помісний Собор.

Репресії набули організованого характеру після видання 5 вересня 1918 р. декрету РНК «Про “Червоний терор”», який наказував забезпечити захист Радянської Республіки «від класових ворогів шляхом ізолювання їх у концентраційних таборах», а також постановляв, що «підлягають розстрілові всі особи, причетні до білогвардійських організацій, змов і заколотів» [12, с. 789]. Священнослужителів розстрілювали за саму лише належність до духовного стану, звичайно об'єднуючи в групи засуджених разом із колишніми офіцерами російської армії, чиновниками, політичними діячами і підприємцями, або як заручників у відповідь на терористичні акти проти радянських керівників, або за абсолютно надуманими обвинуваченнями у підготовці збройних виступів проти радянської влади. Сам Ленін у період громадянської війни включав духовенство до категорії потенційних ворогів нової влади, проти яких репресії мали спрямовуватися насамперед. Усього в 1918 р., згідно з даними ВНК, за вироками революційних трибуналів було розстріляно 827 священнослужителів (за іншими даними – близько 3 тис.) [13, с. 403].

Пряма загроза в цей час нависла і над самим патріархом. У більшовицькій пресі проти святителя Тихона відкрито звинувачували у причетності до «змови Локкарта» – спроби повалення радянського уряду, нібито організований главою британської місії у Москві Р. Локкартом і відверненій зусиллями Всеросійської надзвичайної комісії. 24 листопада стався обшук у патріаршій резиденції на території Троїцького подвір'я, патріарх потрапив під домашній арешт, а згодом і на допит у ВНК (Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем). Святитель Тихон відхилив звинувачення у закликах до повалення радянської влади: «Жодних звернень щодо “повалення радянської влади” я не підписував і будь-яких дій для цього не чинив і чинити не збираюсь. Що багатьом заходам народних правителів я не співчуюю і не можу співчувати, як служитель Христових начал, цього я не приховую, але... не наша справа судити про земну владу, Богом допущену, а тим більше вчиняти дії, спрямовані на її повалення» [14, с. 75]. 6 січня 1919 р. після чисельних клопотань з боку Синоду та об'єднань парафіян патріарх був звільнений з під домашнього арешту.

Протягом 1918 р. для радянського керівництва ставала дедалі очевиднішою невдача розрахунків на самоліквідацію РПЦ після позбавлення її державних субсидій та конфіскації власності. Завдяки підтримці вірян і твердій позиції православних ієрархів церква змогла вистояти у надзвичайно важких умовах. Певні труднощі зі здійсненням релігійної політики виникли й через неорганізованість радянського апарату на місцях. 8-й відділ НКЮ звинувачував місцеві органи як у перевищенні своїх повноважень в антицерковних діях («конфіскація предметів культу без складення описів, розстріли та арешти без санкції вищих органів тощо»), що шкодило репутації влади, так і у відсутності належної уваги до виконання декрету «Про відокремлення церкви від держави». В результаті у деяких губерніях продовжувала діяти більшість церковнопарафіяльних шкіл, а викладання Закону Божого відбувалося «ледь не повсюдно», метричні книги як і раніше велися духовенством. Через «всілякі ускладнення» практичне здійснення декрету «Про відокремлення церкви від держави» затягнулося на декілька років і в деяких регіонах закінчилося вже після 1921 р. Втім, повне виконання законодавчих норм щодо освіти, доброчинності чи ведення метричних записів не було визначальною ціллю радянської релігійної політики, зосередженій передусім на руйнуванні основ церковної організації.

З початком 1919 р. відбувається перехід від перших стихійних «кавалерійських атак на церкву» до більш організованого наступу на релігійні організації. Більшовицьке керівництво певною мірою переглянуло бачення причин значного впливу церкви у суспільстві. Якщо раніше це пов'язувалося передусім із матеріальними церковними багатствами, то тепер пояснювалося вже головне наявністю релігійних забобонів у відсталих мас населення. Отже, найважливішим знаряддям боротьби з церквою ставала антирелігійна пропаганда, рішучий наступ на «релігійне мракобісся» для найшвидшої перемоги над «темнотою мас». Подібні погляди відобразилися в прийнятій у березні 1919 р. на VIII партійному з'їзді Програмі РКП(б), складеній під керівництвом і за особистої участі Леніна. В галузі церковної політики більшовикам віднині пропонувалося не задовольнятися відокремленням церкви від держави, а «неухильно здійснювати фактичне звільнення трудящих мас від релігійних забобонів шляхом пропаганди і підвищення свідомості мас», водночас уникаючи прямого ображення почуттів вірян.

Утім, образа релігійного почуття розумілася більшовиками досить своєрідно. Прийняття пункту про повагу до почуттів вірян у партійній програмі відбулося саме в розпал блюзнірської кампанії з розкриття мощей. Вона стала першою і єдиною з найбільших подібних загально-

державних антицерковних акцій за всю історію радянського періоду. У жовтні 1918 р., під час погрому в Олександровому Свірському в честь Святої Троїці чоловічому монастирі була вперше розкрита рака з мощами преподобного Олександра Свірського, де червоноармійці начебто виявили «воскову ляльку». Отримавши відомості про це, 8-й відділ НКЮ вирішив зробити подібну практику повсюдною, і з лютого 1919 р. розкриття мощей набуло вже масового характеру. 16 лютого Колегія НКЮ прийняла спеціальну постанову «Про організоване розкриття мощей». Улаштовувачам кампанії здавалося, що «викриття шахрайських витівок церковників з мощами» (демонстрація тлінності останків святих) за короткий час підірве авторитет церкви серед народу.

Одночасно і взаємопов'язано з кампанією з розкриття мощей відбувалося масове закриття монастирів. У перший рік радянської влади становище монастирів залишалося невизначеним: у них вилучали земельні угіддя і приміщення, проводилися реквізиції, насельники зазнавали репресій, однак загалом монастирське життя в монастирях зберігалося. З весни 1918 р. розпочався процес переходу монастирів на становище сільськогосподарських артілей або комун, що дозволялося радянським законодавством. Однак уже восени 1918-го 8-й відділ НКЮ став вимагати від місцевої влади «ліквідації чорних гнізд» (так монастирі називалися навіть в офіційних радянських документах). Формальною підставою для таких акцій зазвичай слугували розпорядження про виселення з монастирів «дармоїдського елементу».

У листопаді 1918 р. були виселені останні насельники і насельниці Чудова і Вознесенських монастирів Московського Кремля, вхід для вірян до кремлівських храмів остаточно заборонено. Наступної зими ченців було виселено вже з більшості монастирів Москви, будівлі були зайняті під житло, різні радянські установи, а також дитячі притулки, тюрми і концтабори. Рішенням місцевої влади було закрито більшість монастирів в Калузькій, Олонецькій, В'ятській, Костромській, Новгородській губерніях. У 1919 р. запроваджено нові обмежувальні заходи щодо діяльності релігійних організацій. Вийшли розпорядження про недопущення викладання основ релігії особам до 18-и років, про заборону релігійної доброчинності, про припустимість закриття храмів «на запит трудящих мас» для використання їхніх будівель під заклади культури та освіти. У зв'язку з тим, що більшовики почали спекулятивні зовнішньоторговельні операції, вони систематично конфісковували на користь держави з храмів вироби з дорогоцінних металів.

Більшовицькою пропагандою активно використовувалися факти співпраці православної церкви з Білим рухом, слугуючи приводом для

антицерковних акцій. Безпосередні репресії проти духовенства набули в 1919 р. значного розмаху, особливо в прифронтовій смузі. Масові страсти священнослужителів відбувалися, як правило, перед відступом червоних військ, а також після приходу Червоної Армії при відступі білих. По всій країні, за підрахунками дослідників, під час громадянської війни було страчено близько 15 тис. священнослужителів та активних мирян з парафіяльних союзів і братств. Велику кількість вірян ув'язнено та кинуто до концтаборів. Багато архіпастирів і пастирів мусило залишити батьківщину [13, с. 405].

Радянська влада намагалася перешкодити діяльності органів вищого церковного управління. 24 грудня 1919 р. патріарха Тихона знову запроторено під домашній арешт, тимчасово ув'язнено декілька членів Синоду. У січні 1920 р. в Москві відбувся судовий процес над діячами Ради об'єднаних парафій на чолі з А.Д. Самарінім і Н.Д. Кузнецовим, які раніше виступали як учасники переговорів з радянською владою з боку церкви. Усі обвинувачені були засуджені до тривалих строків ув'язнення. За вироками трибуналів практикувалося масове ув'язнення небажаних для радянської влади духовних осіб в тюрми і концтабори «до завершення громадянської війни».

Водночас, тривало закриття монастирів. У листопаді 1919 р. прийнято постанову про ліквідування Троїце-Сергієвої лаври як монастиря. 30 жовтня 1919 р. наркомати юстиції та землеробства видали спільний циркуляр, що забороняв ченцям і священникам, як позбавленим виборчих прав, бути членами сільськогосподарських об'єднань. Після цього почалася ліквідація монастирів, раніше перетворених на сільськогосподарські артілі. Усього на кінець 1920 р. було зачинено 673 монастирі.

У цей час власті також активізували кампанію з розкриття мощей. 30 липня 1920 р. РНК прийняла постанову «Про ліквідацію мощей у всеросійському масштабі», якою передбачалося вилучення мощей у вірян і поміщення їх в атеїстичні музеї. 25 серпня того самого року вийшов циркуляр НКЮ про кримінальне переслідування за спротив протидіяти розкриттю мощей. Усього на цей час по країні було здійснено 63 розкриття рак зі святими мощами. До осені цього року завершилася націоналізація церковного майна. Згідно із звітом 8-го відділу НКЮ, на цей час у церкви було вилучено 7 150 млн. руб., 828 тис. десятин монастирської землі, 1 112 доходних будинків тощо [13, с. 406].

Особливістю більшовицької релігійної політики від осені 1919 р. став перехід до агентурної роботи для внесення розколу всередині церкви. Ініціаторами подібних акцій виступили органи ВНК. Призначений у жовтні 1919 р. начальником Секретного відділу ВНК М.І. Лаціс пояс-

нював у доповідній записці необхідність подібного нового напрямку антицерковної боротьби: «Недостатньо однієї комуністичної проповіді, а необхідно зробити все, щоб принизити церкву в очах народу, щоб внести в неї розкладання і тим сприяти її падінню. Це практичне завдання не може взяти на себе ні наша партія, ні церковний відділ Наркомюсту. Не може, тому що в цій роботі доводиться удаватися до методів, які не личать ні нашій партії, ні Наркомюсту. Для цього у нас існує пристосований орган ВНК, який може проводити цю роботу цілком неофіційно» [15, с. 141–142]. Наприкінці жовтня 1919 р. Політбюро і РНК дали ВНК доручення працювати у цьому напрямі. Йшлося передусім про виявлення представників «прогресивного» (прорадянського) духовенства і залучення їх до співпраці.

1 січня 1920 р. М.І. Лаціс дав розпорядження усім місцевим органам ВНК «чинити перешкоди чорносотенному духовенству, навіть арештовуючи, коли доведеться, і допомагати духовенству, яке стоїть за радянську владу». Загалом, на той час дії ВНК щодо внутрішнього розкладання церкви не мали успіху. Проти державної підтримки «прогресивного духовенства» виступили деякі радянські керівники, передусім глава 8-го відділу НКЮ П.А. Красіков. У серпні 1920 р. на його вимогу був ліквідований організований у Москві з санкції ВНК «Виконавчий комітет духовенства на началах комуністичного ладу» (Виконкомдух), який виступав посередником у переговорах влади з Патріархією, залучаючи до співробітництва різні релігійні угруповання, одночасно піддаючи критиці деякі надзвичайні дії 8-го відділу НКЮ. Глава Виконкомдуху А.Ф. Філіппов був арештований за те, що «не домігся суттєвого розкладення духовенства і переведення його до лав прибічників радянської влади, натомість заважав діяльності радянських установ у боротьбі з церковниками» [16, с. 81–82]. У листопаді 1920 р. Ленін запропонував керівникам відомств, причетних до релігійної політики, обмінятися думками про можливість використання «реформаторської» частини духовенства для усунення від управління церквою патріарха Тихона. Нарком просвіти А.В. Луначарський і глава ВНК Ф.Е. Дзержинський схвалили тактику негласної підтримки у своїх цілях «прогресивних» груп всередині церкви, а П.А. Красіков знову виступив рішуче проти цього.

Поступово керівництво РКП(б) схилялося до необхідності зміни тактики боротьби з церквою, до переходу від «військових прийомів і методів» до активізації пропагандистських зусиль серед населення. Вирішальною обставиною, що змінила деякі методи антирелігійної політики, став перехід на початку 1921 р. до нової економічної політики (неп), що ґрунтувалася на компромісі з селянством: радянське керівництво муси-

ло виявляти терпиміше ставлення до релігії, оскільки переважна частина сільського населення залишалася вірянами.

За деякого дійсного пом'якшення антирелігійної пропаганди (наприклад, фактично припинилися кампанії з розкриття мощей, хоча вже вилучені мощі активно використовувалися в атеїстичних виставках) загальний репресивний курс щодо православної церкви не зазнав у 1921 р. принципових змін. Надалі, хоч і менш активно, відбувалося закриття монастирів. За рік було ліквідовано 49 монастирів, таким чином, на початок 1922 р. країна втратила майже 2/3 раніше наявних монастирів. Тільки у вересні 1921 р. було офіційно звільнено з-під домашнього арешту патріарха Тихона, проте арешти та суди над представниками духовенства тривали.

У лютому–травні 1922 р., в останні місяці фактичного керівництва Леніна Радянською державою, було організовано новий масштабний наступ на православну церкву – кампанію з вилучення церковних цінностей. Натоді, попри всі гоніння, церква змогла зберегти свої центральні та єпархіальні структури та, як і раніше, користувалася високою повагою більшості населення. До того ж, після закінчення громадянської війни церква залишалася в країні фактично єдиним впливовим і публічним суспільним інститутом, незалежним від нової державної влади. Подібне становище було неприпустимим для радянського керівництва. У зв'язку із започаткуванням НЕП більшовики мусили відмовитися від ідеї швидкого подолання «релігійних забобонів», однак тепер вони робили ставку на усунення від церковного управління патріарха Тихона та інших авторитетних архіпастирів, щоб зруйнувати єдність церкви, зробити її підконтрольною, а надалі – повністю розкласти і знищити.

Приводом для нової потужної антицерковної кампанії став голод у Поволжі (1921–1922 рр.) Церква одразу ж долучилася до надання допомоги жертвам голодомору і пропонувала владі взаємоприйнятне співробітництво. Частина радянських керівників (передусім глава ВЦВК М.І. Калінін) вважали допустимим піти на порозуміння з церквою. У грудні 1921 – на початку лютого 1922 рр. погоджено положення «Про можливу участь духовенства і церковних громад у наданні допомоги голодуючим». Церква отримала юридичні права проводити добровільний збір пожертвувань. Патріарх Тихон висловив готовність передати на користь справи церковні цінності. Однак одночасно інша частина партійно-державних діячів готувалася до насильницького вилучення у церкви матеріальних багатств. Найактивніше виступав за це Л.Д. Троцький. 16 лютого 1922 р. прийнято декрет «Про вилучення церковних цінностей для реалізації на допомогу голодуючим», який приписував конфіскацію

у храмах предметів із дорогоцінних металів. 23 лютого декрет опубліковано, а 28 лютого патріарх Тихон звернувся до духовенства і вірян із закликом, заявивши про допустимість пожертвування церковних предметів, що не освячені та не мають богослужбового вжитку, але вилучення богослужбових священних предметів розцінив як святотатство.

Насильницькі дії з вилучення цінностей із храмів викликали протести вірян, подекуди вони переросли у силовий спротив представникам влади. В Політбюро відбувалася полеміка з приводу необхідності застосування при вилученні репресивних заходів. М.І. Калінін, В.М. Молотов і Л.Б. Каменев вимагали з обережністю виконувати поставлене завдання у зв'язку з загрозою масових заворушень. Л.Д. Троцький, І.В. Сталін і Г.Є. Зінов'єв, навпаки, були прибічниками найжорстокіших дій проти вірян, у чому їх підтримувало керівництво Державного політичного управління (ДПУ). На самому початку більшість членів Політбюро схилилася до того, що «справа організації вилучення церковних цінностей ще не підготовлена і потребує відтермінування, принаймні в деяких місцях». Після повідомлень з міста Шуя Иваново-Вознесенської губернії, де 15 березня 1922 р. при зіткненні парафіян із військами були вбиті та поранені, в Політбюро виникло збентеження. 19 березня складено інструктивну телеграму ЦК РКП(б) за підписом Молотова з указівкою місцевим партійним органам «з огляду на виниклі ускладнення» припинити вилучення церковних цінностей і зосередитися на агітаційній роботі.

Отримавши повідомлення про телеграму Молотова, Ленін того самого дня звернувся до членів Політбюро з секретним листом, вимагаючи вжиття надзвичайних заходів проти керівництва церкви. Листа написано в агресивній тональності, головним противником радянської влади в ньому названо «чорносотенне духовенство на чолі зі своїм вождем», тобто патріархом Тихоном. Ленін приписував святителю Тихону «план дати нам вирішальний бій саме в даний момент», при цьому тут же сам стверджував, що саме в цей час боротьба з владою для церкви «особливо безнадійна й особливо невигідна». Навпаки, для влади «даний момент становить собою не тільки виключно сприятливий, а й узагалі єдиний момент, коли ми можемо 99-ма зі 100 шансів на повний успіх розбити неприятеля вщент і забезпечити за собою необхідні для нас позиції на багато десятиліть». Ленін вважав, що опір вилученню цінностей на потреби жертв голоду підриває авторитет церкви, позбавляє її підтримки народних мас і створює для більшовиків зручні умови для насильницьких дій [17, с. 141].

Ленін помилково вважав, що церква володіла цінностями в декілька сотень мільйонів або навіть мільярдів золотих рублів (реальна вартість конфіскованих у 1922 р. церковних цінностей становила 4,6 млн руб.) і мав

серйозні фінансові плани на цей фонд, без якого, за його словами, «жодна державна робота взагалі, жодне господарське будівництво зокрема, і надто жодне відстоювання своєї позиції в Генуї зовсім немислимі». Перспектива порозуміння із західними державами на Генуезькій конференції (1922 р.) була для Леніна додатковим аргументом для негайного проведення репресій проти церкви: «...за міжнародним становищем Росії для нас, за всієї вірогідності, після Генуї виявиться або може виявитися, що жорсткі заходи проти реакційного духовенства будуть політично нераціональні, можливо, навіть занадто небезпечні». Отже, робив висновок Ленін, «ми повинні саме тепер дати найрішучіший і нещадний бій чорносотенному духовенству і придушити його опір з такою жорстокістю, щоб вони не забули цього протягом декількох десятиліть» [17, с. 143]. Патріарха Тихона Ленін вважав доцільним не арештовувати, але встановити над ним і над його листуванням ретельний контроль з боку ДПУ.

Позиція Леніна змінила розстановку сил в Політбюро, де більшість отримали прибічники жорсткої лінії. Під виглядом кампанії з вилучення цінностей розпочалися безпосередні каральні дії проти церкви. Оперативне керівництво на місцях здійснювали секретні «трійки» у складі секретаря губернського комітету партії, начальника губернського відділу ДПУ і губернського військового комісара. Перші ж арешти мали на меті позбавити церкву керівництва. Наприкінці березня 1922 р. у Москві за обвинуваченням в організації протидії вилученню церковних цінностей запроторено до в'язниці майже всіх членів вищого церковного управління і Московської єпархіальної ради, найбільш видні та впливові ієреї і керівники органів парафіяльного управління. 4 травня 1922 р. притягнуто до судової відповідальності патріарха Тихона, якого з наступного дня тримали під домашнім арештом. Усього в 1922 р. по країні пройшло 250 судових процесів за обвинуваченням у «спротиві вилученню церковних цінностей», вироки винесено 732-м обвинувачуваним [13, с. 409].

Крім безпосередніх репресій, органи влади організовували групи «прогресивного духовенства» для вчинення дій проти канонічної ієрархії. 20 березня 1922 р. ДПУ доповідало в Політбюро про наявність церковної опозиції патріархові та «реакційній групі синоду». На думку ДПУ, цій опозиції слід було б надати можливість обрати до церковного керівництва «осіб, налаштованих більш доброзичливо до Радянської влади». 30 березня Троцький запропонував Політбюро план розколу церкви та розгрому її «чорносотенно-монархічного крила» за допомогою «буржуазно-угодовського» духовенства за підтримки влади, щоб «змусити довести їх цю кампанію всередині церкви до повного організаційного розриву з чорносотенною ієрархією, до власного нового собору та но-

вих виборів ієрархії». Після цього Троцький мав намір негайно провести «кампанію проти обновленської церкви», перетворити «буржуазну реформацію церкви» на «викидень» [18, с. 163]. Цей план у Політбюро підтримали Сталін, Молотов, Зінов'єв і Каменєв. Ленін не висловив своєї думки, але фактично надав Троцькому загальне керівництво діями проти церкви, зокрема організацію у травні 1922 р. спроби захоплення вищої церковної влади групою обновленців. Водночас Ленін не схвалив пропозицію Троцького офіційно підтримати «прогресивне духовенство» в центральній партійній пресі. У середині травня 1922-го Ленін у записці, складеній від імені членів Політбюро, виступив проти прийняття такого рішення, хоча загалом схвалив курс на активне втручання у внутрішні справи церкви [18, с. 314]. Влітку 1922 р. обновленський розкол поширився країною, дезорганізувавши центральне та єпархіальне церковне управління. Невизнання обновленського Вищого церковного управління слугувало підставою для репресій проти духовенства. Згідно з декретом ВЦВК від 10 серпня 1922 р. щодо священнослужителів, які боролися проти обновленців, застосовувалося адміністративне заслання без суду на 3 роки. У зв'язку з обвинуваченнями у причетності до протидії вилученню церковних цінностей і спротиву обновленцям кинуто до в'язниці або адміністративно заслано 66 архієреїв РПЦ – більше половини від їхньої загальної кількості [13, с. 410].

Протистояння з православною церквою було основою радянської релігійної політики. Щодо інших конфесій, у перші роки після Жовтневої революції політика більшовиків була, як правило, менш жорсткою. У пропагандистських цілях «колишній панівній» православній Церкві протиставлялися всі інші релігії, які раніше обмежувалися в правах або переслідувалися царизмом. На практиці крім заяв про лояльність з боку релігійних лідерів визначальним чинником була ступінь структурної організації конфесії. Наявність централізованої ієрархічної структури слугувала для більшовиків вагомою підставою віднести цю конфесію до своїх противників. Так, римо-католицьку церкву (РКЦ), яка хоча й перебувала за царизму в певних обмежувальних умовах, П.А. Красіков у своєму виступі перед співробітниками 8-го відділу НКЮ у травні 1918 р. відніс нарівні з православною до «великих церков», які «безумовно ворожі Радянській владі».

Згодом, через хворобу Ленін уже не відігравав істотної ролі в прийнятті рішень, зокрема, і з питань державно-церковних відносин. Воочевидь без нього в Політбюро вирішено питання про відсторонення Троцького від керівництва боротьбою з церквою. Леніну, який повернувся на деякий час до роботи в жовтні 1922 р., залишалося лише висловити

здивування, ознайомившись зі складом формованої натовді комісії ЦК РКП(б) з церковних питань: «Не розумію, чому немає т. Троцького, який декілька місяців пильнував так близько за течіями в церкві» [19, с. 407]. Поступово склалася нова структура здійснення державної релігійної політики: найважливіші політичні рішення колективно приймали члени Політбюро, серед яких дедалі більш чільну роль відігравав І.В. Сталін; виконання партійних рішень на місцях передавалося головним чином відділам ДПУ; поточне керівництво і координацію діяльності державних органів щодо релігійних об'єднань здійснював робочий орган ЦК РКП(б) – так звана Антирелігійна комісія.

Мабуть, востаннє Ленін звертався до державно-релігійних питань у зв'язку з долею «церковного» 5-го (колишнього 8-го) відділу НКЮ. 28 листопада 1922 р. Малий Раднарком (постійна робоча комісія РНК) прийняв рішення про скасування 5-го відділу, але його глава П.А. Красіков звернувся до Леніна з проханням про перегляд цієї постанови. 5 грудня Ленін викликав до себе секретаря Малу Раднаркому Г.М. Леплевського, який пояснив прийняте рішення тим, що «процес відокремлення церкви від держави повинен вважатися закінченим, що саме це було головним завданням відділу П.А. Красікова, що для охоплення нових тенденцій, виявлених у справах церкви, є потреба в іншій, набагато потужнішій державній організації». У відповідь Ленін не підтримав створення спеціальної державної організації у справах церкви і заявив, що для цього досить невеликого апарату відділу НКЮ. Також Ленін висловився про перспективи релігійної політики: «Стосовно твердження, що процес відокремлення церкви від держави завершився, то це, мабуть, і так; церкву від держави ми вже відокремили, але релігію від людей ми ще не відокремили» [20, с. 98–99]. В результаті 5-й відділ НКЮ був збережений, але перетворився на експертно-консультативний орган. Подальші зміни в релігійній політиці у 1923 р. – спочатку посилення релігійних гонінь, підготовка судового процесу над святителем Тихоном, а потім несподіване звільнення патріарха і перехід Радянської держави до більш гнучкого курсу щодо церкви (так званий «релігійний неп») – відбувалися вже без участі Леніна, відстороненого Політбюро від прийняття будь-яких рішень.

Таким чином, Жовтнева революція 1917 р. принципово змінила релігійну ситуацію в країні і характер державно-церковних відносин. Передусім це стосувалося православ'я – найбільшої і найвпливовішої конфесії, котра раніше офіційно займала провідне становище у державі. Прихід до державного керівництва більшовицької партії означав для православних настання епохи жорстоких гонінь.

Прийнятий на засіданні РНК декрет «Про відокремлення церкви від держави» позбавив православну церкву юридичних та майнових прав і заклав, таким чином, основи її безправного становища на цілий період існування радянської влади. Цей декрет став замахом на весь устрій церковного життя і актом відкритого гоніння на церкву. Серед загальнодержавних антицерковних акцій, здійснених більшовиками у досліджуваний період найбільшого резонансу набули: блюзнірська кампанія з розкриття рак зі святими мощами, масове закриття монастирів та кампанія з вилучення церковних цінностей.

Під час реалізації релігійної політики більшовики корегували свої цілі та методи залежно від внутрішньополітичної ситуації: громадянська війна, НЕП, голод та ін. Першопочатковою метою релігійної політики радянської влади було відокремлення церкви від держави, згодом у процесі її реалізації були сформовані інші: ліквідація колишньої, до революційної системи державно-церковних відносин; ліквідація усієї ієрархічної системи управління РПЦ; «звільнення трудящих мас від релігійних забобонів шляхом пропаганди і підвищення свідомості мас». Для реалізації зазначених заходів було використано широке коло методів – репресії, антицерковна пропаганда, агентурна робота (для внесення розколу всередині церкви).

Використані джерела та література:

1. Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства от 15 декабря 1917 года. № 33.
2. Декрет II-го Всероссийского Съезда Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов «О земле». Собрание Указаний и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1917 г. № 1, ст. 3. Сборник декретов 1917–1918 гг. Государственное издательство. Москва, 1920. 312 с.
3. Ленин В.И. Четырехлетняя годовщина Октябрьской революции. Полное собрание сочинений. Т. 44. С. 145.
4. Крапивин М.Ю., Макаров Ю.Н. «Незаменим для работы в области проведения декрета отделения церкви от государства»: Документальный портрет М.В. Галкина (1885–1948). *Былые годы*. Сочи, 2014. № 4 (34). С. 646.
5. Правда. 1917. № 205, 3 декабрь.
6. Декрет Совета Народных Комиссаров «Об отделении церкви от государства и школы от церкви». Собрание узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 18, ст. 263. Сборник Декретов 1917–1918 гг. Государственное издательство. Москва, 1920. 312 с.
7. Ленин В.И. Всем, всем! Полное собрание сочинений. Т. 35. С. 322.
8. Декрет Совета Народных Комиссаров «О введении западно-европейского календаря». Собрание Указаний и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 19, ст. 289. Сборник Декретов 1917–1918 гг. Государственное издательство. Москва, 1920. 312 с.

9. Бонч-Бруевич В.Д. Избранные атеистические произведения. Москва, 1973. С. 142.
10. Конституция (Основной Закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, принятая V Всероссийским Съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 года. Собрание Указаний и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 51, ст. 582. Сборник Декретов 1917–1918 гг. Государственное издательство. Москва, 1920. 312 с.
11. Постановление Народного Комиссариата Юстиции «О порядке проведения в жизнь декрета «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» (Инструкция) от 24 августа 1918 г. Собрание Указаний и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 62, ст. 685. Сборник Декретов 1917–1918 гг. Государственное издательство. Москва, 1920. 312 с.
12. Постановление Совета Народных Комиссаров «О Красном терроре» от 5 сентября 1918 года. Ст. 710. Собрание Указаний и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства от 12 сентября 1918 г. № 65. С. 789.
13. Православная энциклопедия. Том XL. С. 403–410.
14. Следственное дело Патриарха Тихона: Сборник документов по материалам Центрального архива ФСБ РФ. Москва: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 2000. 1015 с.
15. Крапивин М.Ю. Деятельность С.М. Труфанова (бывшего иеромонаха Илиодора) в Советской России (1918–1922) в связи с формированием государственной политики в отношении православной Церкви. ВЦИ. 2011. № 1/2 (21/22). С. 141–142.
16. Кривошеева Н.А. «Всецело приспособление к духу времени». Вестник ПСТГУ. Серия 2: История. История РПЦ. 2009. Выпуск 3 (32). С. 81–82.
17. Ленин В.И. Письмо членам Политбюро. 1997. С. 141–143.
18. Архивы Кремля. Политбюро и церковь, 1922–1925 гг.: в 2-х кн. Книга 1. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 163.
19. В.И. Ленин: Неизвестные документы. Москва, 1999. С. 407.
20. Леплевский Г.М. О работе В.И. Ленина в Совнарком в 1921–1922 гг. Ленин на хозяйственном фронте: Сборник воспоминаний. Москва, 1934. С. 98–99.

УДК 94:316.422 (4-11)

Л.Д. Чекаленко

доктор політичних наук, професор

МОДЕРНІЗАЦІЯ НОВОПОСТАЛИХ ДЕРЖАВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

Модернізація – доволі складний процес, що надає будь-якому явищу сучасного вигляду, оновлює відповідно до інших засад, поглядів, ідей та потреб. Модернізації були піддані всі пострадянські держави, одні більшою, інші – меншою мірою. Зазначимо, що процеси модернізації пострадянських республік відрізнялися від центральноєвропейських своєрідною історико-культурною спадщиною колишніх радянських режимів, що формувала

процес державності протягом 70-и років. І ця схема була ідентичною для всіх країн за деяким виключенням, як, наприклад, країн Балтії.

На противагу жорсткій радянській схемі примусу для своїх васалів – радянських республік, політика керманичів СРСР щодо країн так званої «народної демократії» відрізнялася більшою поміркованістю і обережністю, як у двосторонніх відносинах, так і в рамках союзних інтеграційних утворень – РЕВ і ОВД. Влада враховувала власний набутий невдалий досвід попередніх засобів щодо утворення радянського табору, водночас не забувала і про історію східноєвропейських країн, що до часів радянської системи існували в інших політичних і економічних умовах, розвиваючись на засадах ринкової економіки.

Водночас, запроваджені «м'які» схеми радянських механізмів наитовхувалися на спротив громадян практично в усіх потрапивших в орбіту впливу Радянського Союзу країнах. Зазначена політика приводила до протистояння суспільств владі і нав'язуваній ідеології, що супроводжувались жорсткими зіткненнями з силовими структурами, революціями, арештами, знищеннями чинним режимом незадоволених, що не погоджувалися з радянським Центром. Понад сорок років радянська влада керувала табором соціалізму, і цього було досить, аби сформувати кілька поколінь «будівельників» соціалістичного «світлого майбутнього».

І тільки з розпадом Радянського Союзу стало можливим всім підсоветським державам голосно заявити про свою реальну свободу і відкинути табірні схеми підпорядкованості центру. Однак заяв було недостатньо для кардинальних зсувів. І держави були змушені самотійно знищувати нав'язувані парадигмальні матриці і розпочати широкий процес всеохопної модернізації за цивілізованим європейським зразком.

Ключові слова: модернізація, методика, кейс-стаді, системний аналіз, парадигмальні матриці, моніторинг.

Modernization of the Newly Emerging States of Eastern Europe: to the Issue of Research Methodology

Modernization is a complex process that gives any phenomenon a modern look, updates it in accordance with other principles, views, ideas and needs. All post-Soviet states were subjected to modernization processes. It should be noted that the modernization processes of the post-Soviet republics differed from the Central European ones due to the peculiar historical and cultural heritage of the former Soviet regimes, which shaped the statehood process for 70 years. And this scheme was identical for all countries with some exceptions, such as, for example, the Baltic countries.

The policy of the leaders of the USSR towards countries of the so-called “people’s democracy” was characterized by greater moderation and caution, both in bilateral relations and within the framework of union integration formations. The authorities took into account their own unsuccessful experience of previous means of creating a Soviet camp, while at the same time they did not forget the history of Eastern European countries that existed in other political and economic conditions before the Soviet system, developing on the basis of a market economy. Although the introduced “soft” schemes of the Soviet mechanisms faced opposition from citizens in almost all countries that fell under the influence of the Soviet Union. The specified policy led to the opposition of societies to the authorities and the imposed ideology, which were accompanied by violent clashes with the power structures, revolutions, arrests, and the destruction of those dissatisfied with the existing regime who did not agree with the Soviet Center. The Soviet government ruled the camp of socialism for more than forty years and formed several generations of “builders” of a socialist “bright future”.

Sub-Soviet states declared their real freedom and reject the camp schemes of subordination to the center only with the collapse of the Soviet Union. However, the statements were not enough for dramatic shifts. States were forced to destroy the imposed paradigmatic matrices and start a process of comprehensive modernization according to the civilized European model.

Keywords: *modernization, methodology, case studies, system analysis, paradigmatic matrices, lightning.*

1989 рік поклав початок модернізаційному відродженню держав Східної Європи. Непростий шлях від радянських (соціалістичних) засад і схем розвитку до ринкових європейських пройшла і Республіка Польща, система модернізації якої на першому етапі незалежності спиралася на досвід, здобутий ще з часів вивільнення з-під російського царату.

Перший етап модернізації хронологічно окреслюємо періодом 1989–2004 рр., що визначаємо шляхом між трансформацією і модернізацією через інтеграцію. Однак при цьому необхідно враховувати, що польські модернізаційні хвилі до 1989 р. також мали місце, однак їхнє впровадження відбувалося тільки за одним вектором: від влади – до виконавців. Попередні ініціатори і впроваджувачі тої політики вважали, що сильна влада може реалізовувати подібні вольові рішення у прискореному режимі, не витрачаючи на них багато часу і за відсутності консультацій із народом. Спроби застосувати такий самий підхід, як і в попередній період, після 1989-го стали неможливими.

Спрацьовували не плани, не реформи, а тільки конкретні програми, що формували державний механізм, який складався з конкретних

державних структур. Запропоноване нове приймалося і відповідно наповнювалося, або – в іншому випадку – відкидалося як елітами, так і громадянами, що не підтримували подібні пропозиції.

Модернізація, яка, безсумнівно, відбулася в Польщі протягом останніх двадцяти років, була швидше спонтанною, ніж контрольованою. Після 1989-го польська схема наслідувала англосаксонську модель капіталізму в результаті певного збігу особистих та історичних обставин. Польща пішла лібертаріанським шляхом – індивідуальної свободи та мінімізації розміру державного апарату [1], позначеним М. Фрідманом, який зробив польську реальність незграбно схожою в багатьох аспектах на американську модель капіталізму. «Польська держава, згідно з переконанням польських неолібералів, відмовилася від будь-яких проектно-планувальних функцій і перетворилася на поганого розпорядника власної банкрутської маси. Примітивно зрозуміла ліберальна ідеологія сприяла визнанню держави як гравця, який за визначенням став «лузером». Таку доволі жорстку оцінку польським перетворенням післявоєнного часу дає польський дослідник А. Шахай [2]. Негативний наратив, пов'язаний із польськими реформуваннями, наводять й інші аналітики, на думку яких ідея спільного блага в Польщі була повністю дискредитована, що й сьогодні підтверджується споживацьким ставленням польського суспільства до спільного простору чи захисту довкілля [3].

Дослідники модернізаційного процесу в РП виокремлюють декілька різновидів або складників модернізації, як-от інтеграційна модернізація, політична модернізація, соціальна модернізація після падіння комунізму, економічна модернізація вільної ринкової економіки; конкурентоспроможна модернізація, що створює конкурентні підприємства; конструктивістська модернізація, що складається з різномірних реформ тощо.

Поза різновидами відповідних перетворень дослідники, кожен за власним переконанням, окреслюють етапи модернізаційних впроваджень. Однак всі пошуки збігаються в хронології щодо окреслення основних етапів модернізаційних перетворень. Перший період модернізації: інтеграція як варіант модернізації – 1989–2004 – складається з двох підетапів: перший – до середини 1990-х рр. і другий – до 2004 р. Хоча чіткий поділ цих етапів на менші складники не є можливим, оскільки часто нововведення реалізовувалися паралельно. Таке підтверджується, наприклад, датою прийняття Конституції у 1997 р., створенням керівництва Комітету Європейської інтеграції у 1996 р., підписанням угоди про співпрацю з європейськими спільнотами 1991 р., а також прийняттям Копенгагенських критеріїв 1993 р.

Умовно початкові модернізаційні заходи можна поділити на етап системної трансформації – до середини 1990-х, для якого було характерним «стихийне, ринкове руйнування старої системи і спонтанне створення нової», і стадію «змішаного» перетворення [4].

Зазначимо, що згадані етапи реформування державних систем для наближення до євроінтеграції були характерними для всіх східноєвропейських країн, які активно посувалися до євробезпекових (НАТО) і євроінтеграційних (ЄС) структур.

На цьому етапі системної трансформації рішення згори впроваджувались у життя під явним тиском держави та іноземних інституцій. Для кожної країни було також чітко визначено програму з окресленими датами приведення національних економічної та політичної систем до стандартів високоінституціональної та бюрократичної системи Європейського Союзу.

Отже, перший з підетапів зазвичай називають «посткомуністичними перетвореннями», хоча це не було винятковим явищем, характерним тільки для Польщі. Термін «посткомунізм» є уживаним в публічних та наукових дискусіях всіх посттоталітарних країн Східної Європи та існує й донині. Найчастіше використовується в двох варіантах: як пряме продовження комуністичного режиму, як частка нової структури, з наголосом на спадкоємності еліт, які зберегли свої колишні переважно політичні позиції. Або як період відмови від комунізму в економічно-системній сфері, однак ще не завершений у сфері соціальних змін і культури, де події відбуваються набагато повільніше.

Водночас, у наступному відрізку часу – з середини 1990-х – відбулися найважливіші трансформаційні політичні та економічні зміни, пряму підпорядковані інтеграції з ЄС. Саме в цей період і відбувалася «модернізація через інтеграцію», оскільки ця ідея набула значення державного кредо й найголовнішої цілі всіх основних політичних сил країн, що проголосили курс на європейську інтеграцію.

І характерне для всіх потужне гасло «повернення до Європи» було спрямоване на отримання повноправного членства в Європейському Союзі. Таке переконання поділяла і більшість польського суспільства. Однак через дванадцять років після ліквідації в Польщі комунізму на поверхню вийшли антиінтеграційні тенденції (2001). Це підтверджується і статистичними даними. Якщо у 1989 р. переконання в необхідності інтеграції з ЄС було майже загальним, то від 1993 р. в країні почали вимірювати рівень підтримки поляками інтеграційних процесів. Протягом п'яти років цей показник тримався на рівні 70%, а у 1999–2002 рр. впав до 53–62% [5].

Подібна ситуація спостерігалася і в Чеській Республіці. Якщо у 2003 р. за ЄС висловились 77% тих, хто голосував, то у 2015 і 2016 рр., за даними інформаційної агенції STEM, позитивно про ЄС говорили менше 40% громадяни чеської держави, а у 2019 р. членство своєї країни в ЄС позитивно оцінювали близько 60% респондентів за даними опитування, проведеного Чеським радіо «Median», а за показниками інформаційних агенцій «Behavio», STEM і «Europeum» – 56% [6]. Серед країн Вишеградської групи – V4, Чехія відрізняється найвищим рівнем євроскептицизму. Причини закладені в тому, що на думку чеських політиків: «Ми втратили енергію прагнення у майбутнє, опинилися у стані невизначеності. У людей з'явилося відчуття, що все, що відбувається, не має сенсу, що ми вже нікуди не просуваеться. Поступово ми можемо опинитися у ситуації, коли нас на систематичній основі оточують інформаційним коктейлем із уламків дрібних банальностей» [6].

У чому полягають причини подібного явища? Негативну роль в такій ситуації, що склалася, зіграло не тільки керівництво республіки, також інформаційні джерела й академічні кола, котрі замовчували проблеми і не виносили на загальне обговорення складних питань євроінтеграції, що стосувалися всього населення, тощо. Як бачимо, чеські аналітики шукають пояснення щодо негативів також у підходах науковців до висвітлення зазначених питань.

Щоби знайти відповіді на такі непрості закиди, звернімося до критеріїв проваджуваних пошуків та методології досліджень.

Методологічні підходи до дослідження модернізації в посткомуністичних країнах, що здійснюють національні та міжнародні наукові соціологічні і політологічні школи та аналітичні центри, різняться між собою, диференціюються відповідно позицій замовників, мають різноманітне наповнення і демонструють своєрідне притаманне тільки їм бачення тих чи тих реформуваль.

Перше питання, на яке намагаються відповісти практично всі дослідники, полягає у наступному. У чий інтерес провадитиметься модернізація, хто від цього виграє, а хто програє? Яке її уявне призначення? Таким чином вищезазначені питання вже припускають, що процесами модернізації взагалі можна керувати. Однак, таке припущення може бути спірним. Коли ми звертаємо увагу на світову історію, то бачимо, що у деяких випадках модернізація здійснювалася спонтанно в результаті функціонування капіталістичного ринку, майже не обмеженого втручанням держави (Велика Британія в XIX ст.), а в інших вона була контролюваною і нині контролюється державою (Республіка Корея).

Модернізація Польщі, як зазначалось, була швидше спонтанною, ніж контролюваною. Оскільки це так, то яким чином впроваджені

модернізацією реформи спиралися й керувалися теоретичними надбаннями учених гуманітарної сфери людських знань і набутого досвіду? Проаналізувавши роботи польських аналітиків з теорії модернізації, що побачили світ до епохального для країни 1989 і 1995 років, спадає на думку здогадка про повне ігнорування теоретичних розробок як польських, так і зарубіжних учених у сфері модернізації. І таке спостерігається практично у всіх країнах Східної Європи [7].

Повертаючись до методологічних засад дослідження особливостей модернізаційного процесу Польщі, зазначимо, що пошукові варіанти останніх років, застосовані у дослідженні політики модернізації як польських урядів, так і польського суспільства, в методологічній частині спираються на метод кейс-стаді. Поділ на політиків і суспільство є не випадковим, оскільки саме ці напрями формують кейси інформаційних джерел, якими користуються й до сьогодні польські аналітики. При цьому – перша група – аналізуються такі джерела, як: документи, закони, постанови, партійні документи та стенограми виступів, дискусій, політичних дебатів тощо. Все, що пов'язано з владою.

Нагадаємо, що Кейс-метод (англ. Case method, метод кейсів, метод конкретних ситуацій, метод ситуаційного аналізу) – техніка викладу матеріалу, що використовує опис реальних економічних, соціальних і бізнес-ситуацій. І покликана така техніка навчати і пояснювати, як досліджувати ситуацію, допомогти розібратися в суті проблем, запропонувати можливі рішення і вибрати найкращі з них. Кейси ґрунтуються на реальному фактичному матеріалі або ж наближені до реальної ситуації. Згідно з дослідженням, найбільшою популярністю користуються кейси, що спираються на «польові» напрацювання на відміну від кейсів, заснованих на вже опублікованих даних. Традиційно бізнес-кейс пишуть в партнерстві академічні працівники і менеджери компаній.

Сьогодні найбільшого поширення набули бізнес-кейси на основі досвіду праці північноамериканських компаній, оскільки саме там зародилася культура ситуаційного аналізу. Однак із кінця 1990-х діяльну роль у підготовці кейсів беруть учені європейського простору освіти, відчувачи нестачу національних ілюстрацій до бізнес-завдань.

Активно користується методом кейс-стаді польські школи соціології і політології, представники яких залучають до своїх пошуків стратегічні державні документи і відповідні програми. Серед таких програм назовемо: Економічна програма – основні завдання та напрями, Стратегія для Польщі, Концепція «модернізації через інтеграцію», що містить наступні формули відповідних документів: Європейська угода, Копенгагенські критерії, Біла книга Польщі та ЄС, пакет Сантера і Лісабонська

Стратегія. При цьому до вивчення документів польських урядів пострадянської доби та інших державних установ застосовується також метод аналізу і синтезу.

Поза інформацією політичних структур наступний різновид документів являють статистичні розробки Центрального статистичного управління – GUS, і об'ємна інформація Організації економічного співробітництва та розвитку.

Центральний статистичний офіс (пол. Główny Urząd Statystyczny, GUS) – національний орган статистики Польщі, центральний орган державної адміністрації, що надає достовірну, об'єктивну та систематичну інформацію про соціально-економічну ситуацію в країні. Центральный статистичний офіс веде кілька загальнодержавних реєстрів, зокрема Державний Реєстр Суб'єктів Економічної Діяльності (пол. Krajowy Rejestr Urzędowy Podmiotów Gospodarki Narodowej, pl: REGON), Державний Реєстр Територіального Поділу Країни (пол. Krajowy Rejestr Urzędowy Podziału Terytorialnego Kraju, TERYT), стан населення, зокрема переписи населення [8]. Відповідно до рейтингу Open Data Inventory (ODIN), який оцінює ступінь доступності та відкритості даних, що надаються національними статистичними відомствами, Головне статистичне управління Польщі піднялося на 2-е місце серед 187 національних статистичних відомств світу. Високий результат польської офіційної статистики – загальний показник склав 85 балів і був лише гіршим за показник Сінгапуру – був зумовлений такими результатами: 81 бал за доступність тематичного охоплення опублікованих даних і 89 балів за рівень відкритості даних. Найвищі оцінки доступності даних та рівень їх відкритості отримали в економічній статистиці – 93 бали, у сфері екологічної інформації – на рівні 86 балів, а у сфері статистики соціальних питань – 78 балів. У циклічному огляді, окрім наявності на веб-сайтах та в базах даних широкого кола інформації з різних сфер соціально-економічного та екологічного життя, відмічається відкритість використовуваних форматів, доступність і можливість комп'ютерного зчитування даних [9].

Наступний ресурс, що використовується для аналізу модернізаційного процесу в Польщі, є своєрідна документація Організації економічного співробітництва та розвитку (англ: OECD, Organisation for Economic Co-operation and Development), яка протягом майже десяти років досліджувала функціонування державної економічної системи, різноманітного досвіду та умов проживання людей і стану домогосподарств. Ключовою тематикою діяльності організації визначено такий напрям, як Добробут і прогрес. В рамках програми в травні 2011 р. було започатковано ініціативу «Краще життя», яка збирає інформаційні дані

за двома основними складовими: оцінка рівня життя в розвинутих країнах та інформування про власне життя – тобто кожної окремої країни, народу, спільноти. За отриманими даними визначається індекс життя. Ініціатива «Яке життя?» є звітом, що надає всебічну картину добробуту в країнах ОЕСР та в інших державах, спирається на факти про матеріальні умови людей і якість життя населення. Таким чином індекс кращого життя є інтерактивний веб-інструмент, який дозволяє громадянам вимірювати і порівняти добробут у країнах відповідно до значень, які вони надають різним вимірам благополуччя людей [10].

Як Польща співпрацює з ОЕСР? Як і всі країни-члени, уряд Польщі має постійну делегацію в ОЕСР, до складу якої входять посол і дипломати. Як член Ради, посол Польщі, консультуючись зі своїми колегами, погоджує програму роботи, яка описана в річному звіті, і встановлює обсяг річного бюджету, внески якого оцінюються відповідно до відносного розміру економіки кожної країни. Члени польської делегації спостерігають за роботою різних комітетів ОЕСР, а також за діяльністю Міжнародного транспортного форуму (ITF), учасником якого також є і Польща. Таким чином делегації відіграють життєво важливу комунікаційну роль у забезпеченні зв'язку між Секретаріатом ОЕСР та національними органами влади. Вони представляють позиції своїх урядів на багатосторонніх переговорах, вказують сфери, у яких їхні уряди шукають досвіду ОЕСР, і намагаються сприяти поширенню рекомендацій ОЕСР у своїх країнах. Роблячи це, вони гарантують відповідність між роботою ОЕСР та проблемами, що викликають стурбованість в їхній державі.

Завдяки опитуванням країн та порівнянню із статистичними та економічними даними, ОЕСР надає своїм країнам-членам інструменти для аналізу та моніторингу їхньої економічної, соціальної та екологічної політики. Країни можуть використовувати досвід ОЕСР, включаючи експертні оцінки, і можуть отримати доступ до всіх досліджень та аналізу, проведених Секретаріатом. Ця робота, яка охоплює весь економічний і соціальний спектр, не може бути здійснена однією державою.

На додачу до своїх функцій економічної розвідки, ОЕСР є передусім форумом, де країни можуть обговорювати та ділитися національним досвідом, визначати найкращі практики та знаходити рішення для спільних проблем. ОЕСР має робочі відносини з більш ніж ста економіками, що не є учасниками організації, країни-члени отримують вигоду від діалогу та консультацій з усіма гравцями на світовій арені в контексті зростання взаємозалежності, яка вимагає глобальних правил гри.

Особливістю польської методології є залучення до аналізу модернізаційних процесів моніторингових даних різноманітних структур і

організацій, що опікуються проблемами суспільства. Цей пул матеріалів складається з документів, що якісно віддзеркалюють результати моніторингу громадської думки, вивчають стан громадського середовища, уважно слідкують за «температурою» настроїв всіх груп і прошарків населення. Йдеться про документи спеціально створеного Центру досліджень громадської думки – CBOS [11].

Широке залучення саме моніторингових даних, що піддані системному аналізу, дає підстави говорити про фактично нові підходи в дослідженні модернізації – неомодернізаційне бачення будь-якого явища. Особливої ваги і важливості цієї царини, як згадувалося, набули документи Центру досліджень суспільної думки – CBOS. Ця Фундація є спеціалізованим центром, який проводить репрезентативні опитування польського суспільства із всіх важливих соціально-політичних та економічних проблем. Переваги такого опитування полягають у набутому багаторічному досвіді CBOS, що був заснований у 1982 р. Від початку 1990-х CBOS проводить щомісячні опитування й перевірки, результати яких доступні всім зацікавленим. Унікальність CBOS визнав Сейм Республіки Польща, який на підставі Акту від 20 лютого 1997 р. надав організації статус незалежної фундації та доручив їй завдання проведення соціальних досліджень для суспільного використання. Відтоді за планами та якістю досліджень спостерігає Рада CBOS, до складу якої входять спеціалісти семи наукових установ та представники Сейму, Сенату, Президента Республіки Польща та Прем'єр-міністра.

Для збирання інформації CBOS застосовує різноманітні методики: проводить опитування населення Польщі – залежно від потреб – спеціальними одноразовими тестами. Випускає і розповсюджує наукові звіти, публікує монографії і книги тощо. Збірки досліджень CBOS містять дані про думку польського суспільства щодо соціальних настроїв, ставлення до влади, оцінку діяльності державних інституцій (зокрема Президента РП, Сейму та Сенату), довіру до політиків та партійні уподобання.

До тестів включено питання про оцінку умов життя поляків, систему цінностей і звичаїв, релігійність, ставлення до демократії, відчуття безпеки, ставлення до участі країни в Європейському Союзі, використання нових технологій і погляди поляків з актуальних питань, посиляючись на поточні внутрішні та зовнішні події, а також на питання, що порушуються в громадських і політичних дебатах. CBOS щороку публікує від 160 до 200 наукових актуальних звітів, які охоплюють усі питання, важливі для польського суспільства, а також публікує монографії і книги. Короткий виклад найважливіших результатів оглядових досліджень

можна знайти в серії «Думки та діагнози» та в англomовній серії «Polish Public Opinion», які є популярними серед клієнтів.

Якість досліджень CBOS визначається насамперед професіоналізмом, дослідницькою фантазією і комплексним аналізом та інтерпретацією результатів, що гарантується високою кваліфікацією співробітників. У фонді працює понад тридцять соціологів, економістів, статистиків та IT-спеціалістів з великим досвідом і широким спектром спеціалізацій. До окремих проєктів також залучені видатні експерти в певних галузях. Сильні сторони CBOS полягають: у надійній, добре навченій та досвідченій мережі інтерв'юєрів та професійному контролі якості досліджень, що здійснюється як власними фахівцями, так і незалежним зовнішнім аудитом.

Завдяки надійним процедурам контролю CBOS має чинний сертифікат Програми контролю якості інтерв'юєра, виданий Організацією компаній з дослідження громадської думки та ринку (OFBOR), до якої Центр дослідження громадської думки належить від 1999 р. [12].

Наступне спостереження за концептуальним наповненням дослідження модернізації полягає в тому, що накопичений матеріал з усіх перелічених вище джерел – кейсів, піддається теоретичному опрацюванню. Поза зазначеними теоріями дослідники пропонують і використовують концепції неомодернізації та концепції множинності сучасності, протиставляючи їх антитрадиціоналізму, який заперечує позитивну роль традиції у людському суспільстві. При цьому не виключають ідеї культурного плюралізму і політичної багатолінійності, що означає, що їх також можна використовувати для аналізу посткомуністичних та глобалізаційних аспектів модернізації. Отже, як бачимо, неомодернізаційні концепції можуть використовуватись основою для трактування проаналізованого кейсу урядової політики модернізації. Йдеться фактично про нові підходи в дослідженні модернізації.

Із розвитком незалежних держав Східної Європи з'являються національні проєкти модернізації, які сполучаються з національними історичними традиціями і відповідними цінностями. Паралельно визнається, що модернізації можуть здійснюватися і без нав'язування західного досвіду, оскільки порушення рівноваги між сучасністю та традиційністю призводить до гострих суспільних конфліктів та невдач модернізації [12]. Відповіді на це питання лежать у площині наступного інформаційного кейсу спостереження, а саме в джерелах євроінтеграційного походження.

Саме ця думка знайшла підтвердження в документації Лісабонської Стратегії, що була оформлена в Польщі у вигляді Польського форуму Лісабонської Стратегії (Polskiego Forum Strategii Lizbońskie) [13].

Мета Лісабонського плану, прийнятого на десять років, полягала в тому, щоб зробити Європу найбільш динамічним і конкурентоспроможним економічним регіоном світу, що розвивається швидше, ніж США. Стратегія ґрунтується насамперед на припущенні, що економіка європейських країн максимально використовуватиме інновації, засновані на масштабних наукових дослідженнях, особливо в сучасних галузях знань, які мали стати основною рушійною силою розвитку. Відповідно до 2010 р. було визначено такі цілі:

- інвестиції в дослідження та розробки (НДДКР) зростуть до 3% ВВП,
- бюрократія та перешкоди для підприємництва буде зменшено,
- відбудеться збільшення зайнятості до 70% для чоловіків і 60% для жінок.

У 2004 році спеціальна група на чолі з колишнім прем'єр-міністром Нідерландів В. Коком підготувала звіт, у якому підсумовуються результати стратегії. Висновок виявився песимістичним: після Лісабонського саміту Європейський Союз ще більше відстав від США. У доповіді Кока головними причинами невдачі були названі «надто широка програма, погана координація, суперечливі цілі» та відсутність політичної рішучості з боку держав-членів [14]. Однак велика кількість пріоритетів і вимірів стратегії виявилася рівнозначною відсутності будь-яких пріоритетів, а її реалізація – неефективною. Розрив у розвитку між ЄС і США не скоротився.

Після публікації звіту Кока Європейська рада підтвердила, що цілі Стратегії залишаються сильними і що керівництво Європейського Союзу заявило про т. зв. «перезапуск» Лісабонської стратегії. Заяви, пов'язані з перезапуском, уже критикувалися в 2004–2006 рр. як штучний фасад і без шансів на успіх. У 2009 р. прем'єр-міністр Швеції Ф. Рейнфельдт під час головування Швеції в Європейському Союзі визнав, що попри певний прогрес за рік до офіційного закінчення, цілей Стратегії не було досягнуто, а сама Стратегія виявилася провальною [15].

У 2010 р. реалізація Стратегії також була оцінена негативно. Прийнята в 2000 р. Лісабонська стратегія, яка передбачала, що Європа технологічно випередить США, закінчилася провалом. Витрати на науку в Європейському Союзі сьогодні в середньому становлять близько 1,9% і роками не зростають, незважаючи на те, що Лісабонська стратегія передбачала у 2010 р. досягти рівня 3% ВВП. Опубліковані Європейським союзом промислових і торгово-промислових палат (Eurochambres) дані свідчать про поглиблення відставання ЄС за рівнем ВВП, конкурентоспроможності та фінансування науки порівняно зі США на 20–30 років [16].

Однією з причин провалу Стратегії визнано також опір держав-членів обмеженню широких соціальних привілеїв, які забезпечують урядам

підтримку наділених ними соціальних груп, але водночас породжують величезні витрати та обмежують конкурентоспроможність. Три чверті розриву в розвитку між ЄС і США пояснюються нижчим рівнем зайнятості в ЄС і коротшим робочим часом. За годину європеець виробляє товарів і послуг на 93% від того, що виробляє американець. Отже, європеець працює менше або не працює взагалі, заробляючи на соціальну допомогу. Як наслідок, національний дохід на душу населення в ЄС становить лише 70% від його рівня в США [16].

Із застосуванням зазначених вище теоретичних напрацювань, розширенням документації Кейс-стаді відповідними джерелами Європейської Комісії та інформаційними даними центрів європейських досліджень Польський форум Лісабонської стратегії дійшов висновку, що головною слабкістю Європи є не проблеми з економікою, заснованою на знаннях, – що було підтверджено багатьма аналітичними викладками, які підкріплюють стратегію, – а проблемами з ринками праці. Вони, своєю чергою, як показують численні дослідження, є наслідком надмірно гіперболізованих систем перерозподілу доходів і надмірного захисту зайнятості, характерних для «європейської моделі». Все це спонукає європейців не працювати... [17].

Після публікації звіту Кока і висновків Польського форуму Європейська рада підтвердила: врахувавши зауваження має намір «перезапустити» Лісабонську Стратегію.

Забігаючи наперед, зазначимо, що на заміну Стратегії було ухвалено іншу концепцію – «Європа 2020 – стратегія розумного, сталого та інклюзивного зростання» [18]. Цю довгострокову програму соціально-економічного розвитку Європейського Союзу на 2010–2020 рр. схвалено Європейською Радою 17 червня 2010 р., таким чином замінивши попередню стратегію, яка впроваджувалася у 2000–2010-му. Нова стратегія відкрила дискусію про майбутнє економіки ЄС та напрями розвитку на основі досвіду та досягнень Лісабонської Стратегії.

Функції дослідження модернізаційних процесів включають не тільки аналіз механізмів їхньої реалізації, а й містять прогнози сценарії подальшого розвитку. Сьогодні суспільства нових країн оновленої Східної Європи намагаються віднайти себе в інтеграційному процесі, який із різних причин дещо загальмувався, визначити майбутній шлях посунання до позитивних результатів інтеграції, виробити консенсусну колективну думку щодо механізму контролювання процесів, що відбуваються. Вічне формула – куди йдемо і чого шукаємо – знову постала в своїй неприкритій загрозі перед усім європростором.

Аналітичні інституції шукають прийнятну модель економічного та соціального устрою – культуру капіталізму, яка може бути прийнятною

для більшості нової Європи. Настав час переорієнтувати процес новоєвропейської модернізації зі стихійно-анархічного процесу на плановий процес і зробити свідомий вибір моделі капіталізму, яку бажає більшість.

Дехто прагне відмовитись від англосаксонської моделі на користь скандинавської, оскільки, як підтвердила практика, це найкращий варіант капіталізму та ліберальної демократії, який вдалося створити в межах західної цивілізації. Щоби прийти до цієї моделі, необхідно запровадити значний зсув до лібералізму в економічній і соціальній сфері. Отже, сучасну модель ультраанархізму в низах і консерватизму у верхах слід замінити на соціал-демократичну модель в засадах і ліберальну – в надбудові.

Нова модернізація також має спрямовуватися на боротьбу з соціальною несправедливістю, зменшення соціальної нерівності та усунення бар'єрів для доступу до освіти, а також до інформації. Нова модернізація покликана зробити державу активним учасником соціальної гри, визначити цілі суспільного розвитку, планування та прогнозування, втручання до сфери приватної власності і місцевого самоврядування. Створити умови для розквіту культури, науки та вищої освіти, що є недефективними інструментами постмодерної модернізації.

І ці складники нової модернізації вироблятимуться з урахуванням не тільки згаданих вище теорій, а на всеосяжній практиці застосування і залучення всього суспільства. І тоді кейс-стаді пропозицій поповниться ноу-хау модернізаційними засадами передових ІТ-технологій, які виважено і розумно – синергетично – керуватимуть майбутнім розвитком ЄС, де знайдеться місце і для України.

Використані джерела та література:

1. Лібертаріанство (франц. *libertaire*; англ. *libertarianism*; від лат. *Libertas* – «свобода») – ідея індивідуальної свободи та мінімізації розміру і впливу державного апарату. Мілтон Фрідман – нобелівський лауреат з економіки. Його теоретичні розробки були покладені в основу економічної політики Президента США Рональда Рейгана та прем'єр-міністра Великої Британії Маргарет Тетчер. *Радіо свобода*. 2006. 17 листопада.
2. Andrzej Szahaj. Jaka modernizacja? *Przegląd Polityczny*. 2009. № 94. S. 85–87.
3. Jasicki K. Od euroentuzjazmu do eurosceptycyzmu? [w:] M. Jarosz (red.), *Transformacja. Elity. Społeczeństwo*. ISP PAN, Warszawa, 2007. S. 70–71; M. S. Szczepański, *Pokusy nowoczesności. Polskie dylematy rozwojowe*, Amp, Katowice, 1992. S. 22–23.
4. Lubbe A. Modernizacja – procesem wielowymiarowym, [w:] *Modernizacja Polski. Struktury. Agencje. Instytucje*, red. W. Morawski. Warszawa, 2010. S. 76–77.
5. Szczepański M.S. *Pokusy nowoczesności. Polskie dylematy rozwojowe*. Amp. Katowice, 1992. S. 22–23.
6. Полтора десятилетия в ЕС: Чехия в поисках евроидентичности. 01.05.2019. Czech. radio. URL: <https://www.czech.radio/>

7. Wojciech Musiał, *Modernizacja Polski. Polityki rządowe w latach 1918–2004*. Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, 2013. 320 s.
8. GUS RP. URL: stat.gov.pl/en,%20https://stat.gov.pl
9. Polska. URL: <https://odin.opendatawatch.com/Report/countryProfileUpdated/POL?year=2020>.
10. OECD.Stat. URL: <https://www.oecd.org/poland/https://stats.oecd.org/Index.aspx?queryid=82342>
11. Fundacja CBOS – strona główna. URL: https://www.cbos.pl/PL/badania/metody_realizacji.php
12. Well-Being. URL: www.oecd.org/measuringprogress – www.oecd.org/howslife – www.oecdbetterlifeindex.org. Rjywtgwss
13. Pisani-Ferry C.J. Program przyjęty w Lizbonie. Strategia Lizbońska – przyczyny niepowodzenia. URL: <https://bibliotekanauki.pl/full-texts/2020/12/13pdf>
14. European Council, Presidency Conclusions, Brussels, 2005. 22 and 23 March.
15. Kok review of Lisbon strategy: excellent on diagnosis, weak on remedies, 2004. 3 November. URL: <http://www.euractiv.com/print/innovation>
16. Göteborg European Council, 15 and 16 June 2001, Presidency Conclusions; cz. II: A Strategy for Sustainable Development. S. 4–8. URL: http://ec.europa.eu/governance/impact/background/docs/goteborg_concl_en.pdf
17. Lisbon European Council, 23 and 24 March 2000, Presidency Conclusions; European Parliament. URL: http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm
18. Komunikat Komisji, EUROPA 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu. Bruksela, 3.3.2010.

УДК 94:314.15 (470+571)

М.С. Держалюк
доктор історичних наук

ПРИЧИНИ, СУТНІСТЬ ТА НАСЛІДКИ ДЕМОГРАФІЧНОЇ КРИЗИ У РОСІЇ В ХХІ СТ.: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Висвітлено демографічні процеси у РФ, що становлять для неї складну і небезпечну проблему. Проаналізовано основні причини депопуляції населення: погіршення умов життя основної частини росіян, прискорення старіння і скорочення чисельності населення, поширення бідності як найбільш масового явища серед жителів депресивних округів, областей, регіонів, невеликих містечок і міст, сільської місцевості, багатодітних сімей. Показано, що у більшості росіян звужуються можливості реалізувати себе на батьківщині, через що наростає їх масова еміграція до Західної Європи, Америки та інших країн. Зазначено шляхи подолання негативних демографічних процесів у РФ. Наголошено, що умовою зростання народжуваності і чисельності населення РФ має стати до-

корінне покращення основних складників соціально-економічної сфери. Зроблено висновки: якщо не переломити негативні демографічні процеси, депопуляція населення прискориться, що породить катастрофічні економічні, національні, соціальні та безпекові загрози для РФ. У центрі уваги перебувають результати останнього перепису населення РФ (15 жовтня – 14 листопада 2021 р.), які обґрунтовано піддаються сумніву.

Ключові слова: РФ, соціально-економічна сфера, життєві стандарти, сімейні цінності, стратифікація населення, демографічна криза, проблеми регіонів, шляхи подолання.

Causes, Content and Consequences of the Demographic Crisis in Russia in the 21st Century: a Historical and Political Analysis

The article describes demographic problems in Russia. There are following reasons for ill demographic tendencies in Russia flagged out in the article: collapse of a united state, change of model for state order (crash of all economic branches, mass unemployment and impoverishment of population, destruction and scarcity, sharp worsening of living standards) have turned out to Russians not as temporary but more significant losses than achievements compared to the previous socialist period of time. Other key reasons also include ineffective economic reforms, low development rate, poverty of the most population and aggressive foreign policy. The researcher notes that it was demographic situation that has become a direct consequence of bad reforms, has become the most complicated among all inland problems of RF that quickly go on sharpening. Flying and abnormal reducing of population in Russia, first of all “Russians” as a title nation, creates a menace to the future of this country. The pace of population’s ageing and its reducing is so harsh that it has approached to the figures of darkest war times of the USSR in 1944. Most Russians have lost their opportunities to realise themselves in their own country; their mass emigration to the Western Europe, USA and other foreign states rises. The outcome of the latest RF population census of 15 October – 14 November 2021 are in the public eye nowadays. Russian population increased in 2021 to 147 million people against 145 million according to the previous survey in 2010. The data of 2021 seem questionable as they are artificially higher at least for ten million people. Depopulation is the most dangerous problem for modern Russia. Comprehensive improvement of basic socio-economic spheres of life of people in RF are a basic condition of birth rise and population increase in the country. If these negative demographic trends are not broken down, population’s decrease will accelerate to bring new catastrophic economic, national, social and security threats.

Keywords: *Russian Federation, socio-economic sphere, problems of regions, living standards, family values, stratification of population, demographic crisis, cause and consequence, ways to overcome.*

Загальновизнано, що тоталітаризм не зводиться лише до способу організації та здійснення державної влади, незворотно впливаючи на всі сторони суспільного життя. Тож і зовнішня демократизація політичної системи шляхом упровадження відповідних інститутів та процедур далеко не означає успішного завершення посттоталітарної трансформації. Остання так само має торкатися всіх аспектів життєдіяльності суспільства – політики, економіки, культури, демографії тощо. В цьому контексті характерним прикладом суперечливості посттоталітарного транзиту є хронічна нездатність Російської Федерації позбутися важкого соціально-демографічного спадку радянського періоду і, понад те, подальше поглиблення його негативних наслідків.

За результатами трансформаційних перетворень і демонтажу комуністичного устрою у РФ було запроваджено суперечливу форму правління, яка не формувалася відповідними правовими, демократичними та ринковими відносинами. На тлі суцільної розрухи керівники центральних відомств, регіональних і місцевих рівнів РФ, впливових політичних партій, просто спритні ділки звузили реформацію до процесів роздержавлення та приватизації й використали їх для особистого та корпоративного збагачення й наживи, перетворилися на бізнесменів і власників загальнонародного добра. «Новые русские» стали олігархами й владною елітою нового устрою. А пограбоване населення продовжувало переживати труднощі, подібні до попередніх часів. Ефективного та прискореного розвитку базових галузей економіки Росії так і не започаткувалося, натомість чергова полоса напруження надовго стала визначати повсякденне життя широких суспільних верств. Лише у незначній частини з них відбулося покращення життєвого рівня, проте у переважачої більшості цього не сталося й донині. Олігархічний лад виявився ефективним лише у забезпеченні переростання його з початку 20-х рр. ХХІ ст. до тоталітарної форми правління на чолі з В. Путіним. Замість успішної розбудови країни, прискореного розвитку національної економіки, облаштування усіх регіонів, покращення рівня життя та соціально-економічної сфери, нова влада дедалі більше почала зосереджуватися на реалізації великодержавницьких планів – повернення статусу Росії як великої держави, як окремої самобутньої цивілізації, відновлення кордонів РФ часів чи Радянського Союзу, чи Російської імперії 1800 року. Внутрішня і зовнішня політика режиму підпорядковувалася досягненню

цієї стратегічної мети, визначальними рисами якої стали надмірна мілітаризація, пріоритет розвитку підприємств ОПК, агресивна зовнішня політика, війна проти України з метою ліквідації її державності і включення до нового імперського простору, втручання у внутрішні справи інших країн Європи та світу.

Оскільки офіційна статистика РФ при визначенні рівня життя, доходів, прожиткового мінімуму, межі бідності, інфляції, безробіття, умов та якості життя і праці, демографічних процесів керується підсумковими, а не реальними даними у загальних формах, важко виявити динаміку конкретних процесів, питому вагу, розшарування та пропорції матеріального стану, рівня життя між основними групами населення. Статистичні дані дозволяють встановити найважливішу закономірність – постійного зростання розриву між фактичними і реальними доходами. У 2018 р. він складав 22%, у 2019 р. – 25%, у 2021 р. – 32%. За даними Росстату упродовж 1992–2016 рр. доля населення з доходами нижче прожиткового мінімуму поступово зменшувалася з 34% до 8%. Доки зростали надходження від продажу енергоносіїв завдяки сприятливій кон'юктурі цін на світовому ринку, доти вдавалося збільшувати розміри зарплат і пенсій. У наступні 2017–2022 рр. питома вага бідного населення зросла з 8% до 16% і перевищує 22 млн осіб. Найприкріше, що встановлений Міністерством праці у 2018 р. прожитковий мінімум на рівні 11,6 тис. руб. не відповідав реальним цінам. Згідно із соціологічним опитуванням Левада-Центру, цей показник мав бути підвищеним мінімум удвічі й складати понад 24 тис. руб. Станом на 26 березня 2021 р. за реальною, а не встановленою владою, межею бідності перебувало майже 50% населення, тобто 70 млн осіб. За даними Росстату, наприкінці 2021 р. місячні доходи 53% населення РФ були нижчими від 27 тис. руб. Росстат 14 червня 2022 р. констатував зростання бідності в країні, зокрема, що кожен 7-й росіянин, тобто 16 млн осіб (11% населення), перебував за межею бідності, що на 2,8 млн більше, ніж було у 2020 р. [1].

Г. Явлінський (Москва) ще на початку ХХІ ст. відзначав, що 35% населення РФ зазнає труднощів у задовільненні своїх базових потреб. Привілейований в економічному та майновому плані панівний клас, який зумів оволодіти власністю, сировинними та фінансовими потоками, складає 5% населення. А решта 70–75% населення живе на рівні простого відтворення або навіть і нижче цього. Важливо відзначити, що й у нинішні часи соціальна структура російського суспільства не змінилася. Як свідчить В. Ткаченко (Київ), частка вищого та середнього прошарків у РФ у суспільстві є надзвичайно низькою і не перевищує 6%. У нижній частині середньої верстви перебуває до 27% населення. Чисельність

нижчого прошарку зросла до майже 70%. Причому питома вага перших двох категорій продовжує скорочуватися, а третьої – зростати. Посилення прекаризації/люмпенізації російського соціуму стало основою перемоги тоталітарної форми правління у цій країні [2, 2) с. 218–219].

Завдяки виведенню середніх даних між зарплатою у Москві, Санкт-Петербурзі, енерго-сировинно багатючих окремих федеральних округах і областях (меншість суб'єктів федерації) та депресивних, бідних округах, областях, краях РФ (більшість) Росстату вдається досягати ззовні позитивної динаміки. Середня зарплата по РФ виглядає прийнятною і демонструє тенденцію до зростання: у 2019 р. – 47,9 тис. руб.; у 2020 р. – 51,3 тис.; у 2021 р. – 56,5 тис. У Москві чиста зарплата у 2021 р. складала 114 тис. руб., що на 10,2% більше від 2020 р. За іншими даними вона становила у 2021 р. – 117,8 тис. руб., а у 2022 р. – 121,5 тис. руб. (приріст на 8 %). Населення Москви збільшилося упродовж 2010–2021 рр. з 11,7 млн до 13 млн осіб. У Санкт-Петербурзі зарплата у 2021 р. становила 95 тис. руб. У той же час у Москві мінімальна зарплата склала 20,6 тис. руб., а у Московській області – лише 15 тис. руб. Найвища чиста середня зарплата у РФ у 2021 р. була зафіксована на Чукотці (Анадир) – 129 тис. руб., у Ямало-Ненецькому автономному окрузі – 73 тис. руб., а у його центрі Салехарді – 106 тис. руб., Південно-Сахалінську – 100 тис. руб. тощо. До високооплачуваних також належать Ханті-Мансійськ, Сургут, Магадан, Тюмень, Мурманськ, Казань, Уфа. Натомість у решті округів, країв і областей РФ, а це понад 75 % території, доходи у 2–3 рази нижчі від наведених вище [3].

Без зіставлення показників доходів, зарплат, більшості категорій населення по всій країні з реальними цінами, вартістю кошика обов'язкових товарів для життя, неможливо встановити їхню справжню купівельну спроможність. У більшості округів, особливо північних, ціни є у кілька разів вищими від центральних і південних регіонів. Великі розбіжності між цінами докорінно змінюють вартісну сутність доходів. Не випадково 82 % опитаних росіян вважає, що для фінансової незалежності їм потрібна заробітна плата у 75 тис. руб. Ця планка на чверть є вищою навіть від середніх показників зарплати по РФ, не кажучи про доходи в основних регіонах країни [4]. А реальні показники доходів населення більш відсталих і депресивних регіонів є значно нижчими. Окремими фахівцями стверджується, що реальна середня зарплата по РФ складає 33 тис. руб. Останніми роками люди виходять на пенсію, забезпечення якої складає 8–10 тис. руб. Для того щоб її заробити, особа має отримувати зарплату біля 100 тис. руб. упродовж не менше 10-ти років, що можливе лише у 20% округів країни (центральных і енергосировинних). Основна

частина пенсіонерів за нинішніх високих цін приречена на дуже скромне життя. Значно більшу питому вагу складає категорія осіб, доходи яких є трохи вищими від прожиткового мінімуму, однак їхнє соціальне становище ближче стоїть до групи бідних, ніж до заможних. Ці дві групи населення разом складають велику соціальну проблему, яку держава не в змозі розв'язати, як і інші соціально-економічні проблеми, оздоровлювати загальний моральний клімат в країні через величезні військові витрати, стагнацію економіки, міжнародні санкції, падіння позитивного сальдо у зовнішній торгівлі.

Рівень життя більшості населення РФ був і залишається невисоким. Бідність набула найбільш масового поширення серед жителів депресивних областей, регіонів, невеликих містечок і міст, сільської місцевості, багатодітних сімей, які не мають можливостей і належних фінансових ресурсів, аби безболісно переносити всі потрясіння у країні. Упродовж 2016–2022 рр. показники бідності росіян повільно продовжували зростати. За даними Росстату, реальні доходи росіян у 2020 р. знизилися на 3% і ця тенденція продовжувалася й у 2021–2022 рр.; а інфляція упродовж 2016–2021 рр. зростає від 5,4% до 8,4%. Найшвидше дорожчали продукти харчування. Упродовж першого кварталу 2022 р. вона прискорилося і склала 17,83%, а ріст цін сягнув 11,67%. У Центробанку РФ підтвердили, що інфляція в країні за 2022 р. може скласти 18–23% [5]. У сімейному бюджеті 2020–2022 рр. стабільно високою є питома вага продуктів харчування на рівні 38–39% (показник 2010 р. – 38,5%). За даними соціопитування Левада-Центру рівень доходів у 75% росіян у ці роки такий, що їх вистачає лише на харчі та предмети першої необхідності. Заяви про збільшення реальних доходів населення РФ за підсумками 2021 р. на 3,1%, що, мовляв, є рекордним показником після 2013 р., не відповідають дійсності, бо замовчуються ріст цін та інфляція в останні роки [6]. За іншими даними питома вага продовольчого кошика середньої сім'ї РФ складає до 40–42% її доходів. У 36% росіян не вистачає заробітної плати для задоволення основних потреб, а для 39% – її ледь вистачає, 42% населення заощаджує на платній медицині та ліках, 36% – на освіті. Дані соціопитувань щодо матеріального становища є ще більш негативними. Кожен третій житель РФ відносить себе до бідних, нижче яких лише відверті злидні. Динаміка доходів і купівельної спроможності населення у 2020 р. демонструвала зростання лише по 6-ти із 24-х основних компонентів продуктів харчування: свинина на 3,1%, морожені кури – 3,7%, цукор-пісок – 4,9%, капуста – 4,5%, цибуля – 8,3%, морква – на 3,1%. З усіх інших базових продуктів харчування спостерігалось зниження купівельної спроможності. І це при тому, що владою РФ було суттєво обмежено експорт агропромислової продукції, що дозво-

лило уникнути повторення продовольчої кризи кінця 2020 – початку 2021 рр. [7, 1) с.57; 2) с. 165].

У 2022 р. урядом було знижено поріг прожиткового мінімуму з 10,7 тис. руб. до 9,45 тис. руб., збільшено мінімальну зарплату на 825 рублів, що склала 13,617 тис. руб. Межа бідності встановлювалася для зайнятого населення 13,890 тис. руб., а для незайнятого – 12,65 тис. руб. Законом РФ від 1 січня 2022 р. було проіндексовано пенсії для пенсіонерів, що не працюють. Надбавка склала в середньому 1500 руб., а середня пенсія за віком після індексації сягнула 18,984 тис. руб. [8]. Після цього кількість громадян з доходами нижче прожиткового рівня стабілізувалася і складала у 2021–2022 рр. біля 11 % населення (понад 16 млн осіб). Таким чином штучно вдалося зменшити показники бідності.

На соціально-економічну сферу РФ загалом і на демографічну ситуацію зокрема негативно впливають наслідки трансформаційних перетворень: панування олігархату, що набув ознак рашизму, надмірна мілітаризація, висока корупція, неефективна економіка. Так, розрив між Росією і країнами Західної Європи за продуктивністю праці не скорочується, а збільшується. Пенсійну реформу 2019 р. негативно сприймають понад 80% малозабезпеченої та до 70% забезпеченої частини громадян РФ. Величезних втрат зазнали освіта й наука усіх рівнів, система охорони здоров'я та профілактики. За неофіційними даними, кожен 4-й зайнятий житель РФ отримує додаткову доплату у конвертах. Обсяги тіньових виплат у РФ постійно складають до 30% зарплатного фонду країни. Це набуло особливого поширення у столичних, центральних областях, промислово розвинених федеральних округах та енергосировинних областях і регіонах [9]. Навіть за великої питомої ваги тіньових схем у РФ частка населення з низькими і середніми доходами постійно є високою.

З погіршенням умов для реалізації себе на батьківщині наростає масова еміграція з РФ переважно «руських» за походженням до Західної Європи, Америки та інших країн. За даними ООН, у 2020 р. з Росії емігрувало 10,6 млн осіб. Це третій результат у світі після Індії – 16,6 млн та Мексики – 13 млн. Упродовж 2020-х рр. заможні люди дедалі більше емігрують із РФ, також зростає вплив молодих талановитих менеджерів, фахівців з різних галузей науки й освіти, починаючи від програмістів, медиків і завершуючи працівниками масових професій. Кількість молодих вчених і висококваліфікованих спеціалістів, які виїхали з РФ за кордон упродовж 2012–2021 рр. збільшилася у 5 разів, зрісши з 14 тис. осіб до майже 70 тис. осіб. За даними російських джерел упродовж 2011–2015 рр. із Росії емігрувало 0,5 млн фахівців вищої категорії. Проведені у 2020 р. соціологічні опитування показали, що понад 20% молоді хоче після закінчення навчан-

ня виїхати з РФ і працювати за кордоном, оскільки «в іншій країні є більше можливостей реалізувати себе» [10, с. 248, 249, 282, 536].

Лише завдяки різкому скороченню чисельності населення та значній еміграції з РФ рівень безробіття перебуває на стабільно середньому рівні, у межах 2–3 млн осіб (4–5%). І навіть за таких умов Центр стратегічних напрацювань передбачає у сфері зайнятості два сценарії розвитку: 1) збільшення на кінець 2022 р. безробіття до 7,1–7,8%, яке триватиме до середини 2023 р.; 2) оптимістичніший прогноз доводить, що безробіття зросте до 6,4–6,5%, але триватиме упродовж кількох років. Кількість безробітних складе 5,5 млн проти 3,5 млн у нині. Такий стрибок безробіття спричинений значним падінням темпів розвитку економіки, затратами на війну проти України, запровадженням у відповідь щоразу жорсткіших санкцій проти Москви. Дедалі реальнішим видається повернення економічного становища РФ до початку 1990-х рр.: значного спаду приросту економіки, зростання безробіття і посилення ізоляції та замкненості економіки, повернення до архаїчного господарювання країни. Показники безробіття можуть сягнути 8–12 млн осіб (10–14% населення), як це було у перші роки після проголошення незалежності РФ. Центробанк передбачає затяжний спад економіки і різке збільшення технологічного відставання країни від темпів передових світових центрів: у 2022 р. безробіття охопить 6–6,5 млн (7–8% населення), після чого почне зменшуватися, а ВВП РФ скоротиться на 10% [11].

За обсягом ВВП на душу населення в світі (дані МВФ) РФ упродовж 2020–2022 рр. опуститься з 56-го місця на 68-е, а у 2025 р. Росія втратить ще дві позиції у цьому рейтингу і посяде 70-у позицію з показником 12,97 тис. дол. РФ зрівняється з показником Туркменістану – 12,85 тис. дол. Російська «модель економіки тримає абсолютну більшість населення у поміркованій бідності, – наголошує завідувач відділу ринків капіталу ІМЕМВ РАН Я. Міркін. – З одного боку, немає голоду і холоду, що штовхали б на вулицю, з іншого – не виростає справді масовий заможний середній клас, який може вимагати політичних свобод» [12].

Погіршення соціально-економічних умов населення продовжуватиметься через: невиконання планів економічного розвитку, збільшення питомої ваги в експорті готової продукції та інноваційних проєктів; величезні військові витрати на війну проти України, запроваджені західні санкції, епідемію коронавірусу, падіння цін на енергоносії та сировину. Доки триватиме війна РФ проти України, доти діятимуть міжнародні санкції. Покращення економічного й соціального становища унеможливилося. Важко сперечатися з висновками відомих діячів і науковців РФ, які вважають економічну політику РФ останніх 20-ти років провальною.

Базові галузі економіки РФ дедалі менше відповідають соціально-економічним потребам суспільства, особливо це торкається Сибіру і Далекого Сходу (ДС), що складають 75% території і 17% населення РФ. На Заураллі соціально-економічні умови для життя і активної діяльності людини взагалі є мінімальними. Професор-історик українського походження О. Сушко відзначає, що між Москвою та регіонами Сибіру мають місце разючі несправедливості у розподілі доходів від експорту сибірських природних багатств. Золота Орда відбирала 10% данини у князівств стародавньої Русі і це називалося татарським ігом. А як же оцінювати ситуацію, коли у нинішні часи Центр забирає 70% доходів, які приносять сибірські регіони [13, 2) с.41].

У цьому сенсі заслуговують на увагу пропозиції В. Іноземцева, П. Лузіна, В. Штепи зрівняти у правах усі наявні 83 регіони РФ, перетворити їх на автономні республіки у нинішніх кордонах. Це має започаткувати демонтаж устрою абсолютистської імперії, вибудованої на столичному гіперцентралізмі, стати початком подолання нинішньої безперспективної, по суті колоніальної системи управління. Неготовність панівних еліт РФ «принять ценности федерализма стала исторически и логически первой фундаментальной причиной возрождения российской имперской структуры» (В. Іноземцев). Відомий фахівець з питань демографії та міграції професор Ю. Крупнов прямо заявив, що «нынешний главный город России опустынивает всю остальную территорию страны». Відомий олігарх РФ О. Дерипаска висловився за перенесення столиці РФ до Сибіру, до Омська чи до Новосибірська, що допомогло б переломити негативну тенденцію масової еміграції населення із Сибіру і ДС у європейську частину РФ чи за кордон. Але влада РФ відкидає такі актуальні проекти. Політолог І. Ейдман відзначав, що «Россию связывает воедино только централизованное насилие, колючая проволока лагерей и пыточные наручники». Така високоцентралізована модель РФ виключає повноцінне функціонування ринкових умов і відкритої конкуренції, а з цим унеможливорює прискорення розвитку економіки та соціальної сфери. Прогнози розвитку РФ, зроблені відомими державними й науковими діячами РФ, виглядають досить песимістичними та переконливими. У цьому контексті відомий український дипломат В. Огризко вважає, що територіально-національний розлам, який був, є і буде ахіллесовою п'ятою РФ, має всі шанси знову стати державоруйнівною прірвою. Нинішній стан речей у РФ не дає підстав сумніватися, що цього може не відбутися [14, с. 43–46].

Поглиблюється соціальна стратифікація суспільства у сфері матеріального добробуту, розподілу доходів і власності між різними верствами та групами населення; наростає диференціація співвідношення між

багатством і бідністю, рівнем розвитку й доступності об'єктів соціальної інфраструктури, якістю і умовами життя, які ускладнюються регіональними диспропорціями та територіальними нерівностями. Особливо це виявляється у сфері володіння власністю і нерухомістю. Після трансформації 20% найбагатших верств населення протистоять 80% збідненого населення. На 1% населення РФ припадає 71% національного багатства, колишньої суспільної власності Росії.

Трансформаційні перетворення у РФ найменше торкнулися Житлово-комунального господарства (ЖКГ). Незважаючи на те, що воно являє собою дуже важливу і складну суспільно-економічну систему, її не вдалося реформувати, вона продовжує функціонувати на засадах адміністративного управління, що перейшло у спадок від радянського періоду. Проведеною реформою ЖКГ упродовж 1991–2004 рр. було забезпечено передання житлового фонду у приватні руки, збільшивши його питому вагу з 33% до 73,5% і відповідно знизивши долю державного і муніципального фонду з 67% до 25%. Приватизація сфери забезпечення житлово-комунальних послуг не позначилася на підвищенні якості житла, надання послуг, на загальному рівні обслуговування. На низький рівень обслуговування адекватно реагують і громадяни, які стали власниками житла. Взаємини між обома сторонами у ринкових умовах не покращилися. 61 % російських сімей продовжують мешкати у неналежних житлово-побутових умовах. Лише у 50% людей помешкання складало 2–3-кімнатні квартири, тоді як 20% проживало у скрутних умовах (гуртожиток, оренда житла, одна кімната). Всього лише 1% населення проживав у котеджах. Житло кожної 4-ї сім'ї перебувало у поганому чи дуже поганому стані. Загальна потреба населення у житлі складала 157 млн м². Для зниження гостроти житлового питання потрібно було збільшити житловий фонд на 46%. У черзі на покращення житлових умов перебувало біля 4,5 млн сімей. Середня тривалість отримання соціального житла складала 15–20 років. І це при тому, що у 800-х містах Росії із 1100-а чисельність жителів скорочується і попит на житло в абсолютних вимірах знижується [15].

Житловий фонд РФ продовжує залишатися дуже енерговитратним. Це пояснюється тим, що значну його частку (до 80% у деяких регіонах) складають панельні будинки, тепловтрати яких у 2–4 рази вищі, ніж у країнах Європи та Північної Америки з близькими до РФ кліматичними умовами. Досвід розвинених країн доводить, що для вирішення житлової проблеми потрібно підвищити якість середнього рівня житлового забезпечення у 2–3 рази. Житловий фонд Санкт-Петербурга, в якому третина житла перебуває у незадовільному технічному стані, не може ефективно функціонувати. Наростають вимоги щодо оптимізації рефор-

мування ЖКГ. Якщо цього не буде зроблено, вважає фахівець із даних питань Л. Шутова, то ситуація може серйозно погіршитися «і мільйони людей залишаться без тепла, електрики, води, газу і навіть без даху над головою» [16].

Урядова програма «Жилище» 2015–2020 рр., яку хоч і не вдалося виконати у повному обсязі, все ж допомогла пом'якшити гостроту житлової проблеми. Максимальні темпи збільшення здачі житла у 2014 р. були найвищими – 18,2%. У наступні роки приріст введення житлової площі суттєво коливався: у 2016 р. – на 6,0%, у 2017 р. – на 1,3%, у 2018 р. – на 4,5%, у 2019 р. – на 6,2 % (склавши 80,3 млн м²), у 2020 р. – до 1% (82,2 млн м²), у 2021 р. – приріст склав майже 13% (92,6 млн м²). Слід відзначити, що у РФ ще ніколи за рік не вводилося в експлуатацію такої кількості житла. Наростання темпів збереглося й у першому півріччі 2022 р.

За даними Федеральної служби державної статистики, у 2020 р. загальна житлова площа на одну особу складала вже 25 м². Однак ці показники поступаються у 2–2,5 рази східноєвропейським країнам та у 3–3,5 рази – розвиненим західним. Разом із тим майже половина введеного у 2021 р. житла (47 %) припало на 10 суб'єктів РФ. Трійка лідерів незмінна: Московська область – 9,2 млн м², Москва – 7,81 млн м², Краснодарський край – 6,28 млн м². На цю трійку припадає 25% введеного в експлуатацію житла у РФ. В одній Московській області споруджено більше житла, ніж разом у Сибірському, Уральському, Північно-Кавказькому і Далекосхідному федеральних округах. Концентрація будівельної активності посилюється. Питома вага лише Центрального, Приволзького і Південного федеральних округів у введеному житлі 2021 р. складала 64% [17].

Станом на 2020 р. майже 24% сімей РФ проживало в індивідуальному житлі. Питома вага міських жителів, які мешкають в індивідуальних будинках, складала 8% проти 6,7% у 2010 р. У період пандемії збільшилося будівництво таунхаузів, адже сім'ї прагнули ізолюватися від впливу сторонніх. Постановою уряду з квітня 2021 р. було запроваджено 6%-ве пільгове кредитування будівництва індивідуального житла. Але це поки що не змінило співвідношення між мешканцями колективних та індивідуальних будинків. 71,4% сімей продовжують жити у багатоквартирних будинках. Для порівняння, біля 70% всього населення США проживає в односімейному житлі [18].

Загалом, умови життя громадян РФ не покращилися, а у деяких сферах вони ще й погіршилися, що справило негативний вплив на демографічні процеси в країні. А у житловому будівництві зберігається явна дискримінація більшості регіонів РФ, особливо тих, питома вага яких у доларонадходженнях до бюджету є ключовою. Завдання щодо зниження

разючої різниці у рівнях соціально-економічного розвитку різних регіонів (надто між європейською частиною і Сибіром та ДС) розв'язати не вдалося. Дана проблема залишається архіактуальною для РФ. Закономірно, що саме демографічна ситуація є найскладнішою серед усіх внутрішньополітичних проблем РФ, і вона прискорено загострюється. Швидке і аномальне зменшення кількості населення РФ, насамперед «руських» як титульної нації, складає загрозу для майбутнього країни. Нечувано, щоб у країні з такими величезними запасами природних ресурсів, що складають до 60% світових запасів, територією завбільшки в 1/9 всієї земної суші, темпи старіння населення і скорочення його чисельності настільки стрімко розвиваються, що стали корелюватися з показниками тяжкого воєнного стану СРСР 1944 року. Влада розуміє ризики і загрози, пов'язані із погіршенням соціально-економічних умов населення, з демографічною кризою, що істотно впливає на економічний та воєнний потенціал країни. Були схвалені ключові напрямки ефективної реалізації демографічної політики федерального рівня: підвищення щомісячних виплат допомоги за догляд дитини мінімум до обсягів 3-х місячних розмірів оплати праці у РФ; запровадження регіонального надбавочного коефіцієнта залежно від рівня депопуляції для розрахунку вартості державного сертифікату на матеріальний капітал в демографічно депресивних регіонах; запровадження в регіонах РФ ефективної системи первинної діагнозу і лікування безпліддя, серцево-судинних захворювань та онкологічних захворювань; розширення державної інформаційної кампанії з формування здорового способу життя і сімейних цінностей у РФ; впровадження в систему освіти просвітницьких уроків щодо сім'ї, профілактики абортів та венеричних захворювань; підвищення статусу молодих і багатодітних сімей, безкоштовне виділення ділянок для індивідуального будівництва сім'ям з двома і більше дітьми; модернізація програми репатріації молодих вчених і спеціалістів; працевлаштування і надання молодим спеціалістам соціального житла після закінчення вузів у сільській місцевості на малозаселених територіях, особливо на ДС та в Сибіру. Соціально-демографічна ситуація ускладнюється нерівномірністю економічного розвитку регіонів та прямо-таки дискримінаційною соціальною політикою на федеральному та регіональному рівнях. Починаючи від 1990-х рр. уряд РФ особливу увагу приділяє депресивним регіонам, де падіння чисельності населення є найбільш значним.

У Конституції РФ наголошується, що «Діти є важливішим пріоритетом державної політики Росії. Держава створює умови, які сприяють всебічному духовному, моральному, інтелектуальному і фізичному розвитку дітей, вихованню у них патріотизму, громадянськості і поваги до

старших. Держава, забезпечуючи пріоритет сімейного виховання, бере на себе обов'язки батьків стосовно дітей, які залишилися без піклування» (с. 67 п. 4). У Зверненні 2018 р. Президента РФ до Федеральних Зборів РФ визначалися завдання щодо необхідності формування системи соціальної допомоги на принципах справедливості й адресності, збільшення тривалості життя росіян, забезпечення технологічного прориву як необхідної умови виживання нації та збереження держави. У його Зверненні 2019 р. основний акцент зроблено на збереженні народу й усебічній підтримці сімей, подоланні бідності та зниженні смертності, розвитку системи охорони здоров'я і соціального забезпечення громадян, підвищенні екологічної безпеки. Думки про демографічну ситуацію, покращення якості життя населення, всебічну підтримку сім'ї та дітей пронизували президентське Звернення 2020 р. Щорічне Послання Президента РФ до Федеральних Зборів на початку 2021 р. цілковито присвячувалося покращенню демографічної ситуації, соціальному забезпеченню і підтримці громадян, питанням освіти, охорони здоров'я, розвитку малого та середнього бізнесу, зокрема наголошувалося, що стратегічним завданням РФ є «домогтися стійкого приросту населення». Серед основних положень Стратегії національної безпеки РФ від 2 липня 2021 р. (воєнна, економічна, міжнародна, ідеологічна, міжнаціональна, екологічна, інформаційна) соціально-економічна сфера була визнана найбільш важливою і складною у подоланні негативних тенденцій та досягненні позитивних результатів у РФ, набула мобілізаційного значення і склала серцевину сучасної програми «Россия будущего». Її вирішення пов'язується із перетворенням Росії у майбутньому на народну імперію, що має ґрунтуватися на принципах «самодержавства», у розумінні не відновлення монархії, а забезпечення справжнього народовладдя, де росіяни на чолі з сильним державним лідером (государем) будуть здійснювати владу через сильне місцеве самоврядування. За такого народовладдя тотально пануватимуть незмінні державницькі пріоритети – безпека, збереження і чисельний приріст росіян, територіально-економічна єдність, забезпечення виконання яких здійснюватиметься під контролем держави.

Аналіз змісту відповідних директивних актів РФ, стратегій і програм внутрішньої й зовнішньої політики РФ у 20-і рр. доводить, що соціально-економічні проблеми перебувають під постійною увагою керівництва країни. У директивних актах нинішня демографічна криза за рівнем небезпеки серед внутрішніх загроз РФ визнається головною проблемою. Забезпечення умов для її усунення і та для зростання населення, хоч і набуло стратегічного рівня, проте практичного подолання негативних процесів і запровадження позитивних не відбулося, бо реалізація пла-

нів, як правило, відбувається незадовільно чи далеко не повною мірою. Подальше наростання демографічних проблем засвідчує неефективність політики уряду подолання депопуляції. Образ країни, що вимирає, продовжує залишатися за сучасною РФ, яку небезпідставно називають «демографічною ямою», «демографічною катастрофою», «вимираючою Росією». Переважна більшість фахівців продовжує звинувачувати у цьому нинішню владу. Соціолог І. Крилова вважає, що при такому соціально-економічному курсі керівництва РФ забезпечити економічний підйом у країні неможливо. «Це є фактично основною причиною швидкого вимирання населення» [19].

Першою ознакою погіршення демографічної ситуації у РФ стало наростання переваги померлих над новонародженими. Якщо у 2016 р. різниця складала всього 2,3 тис. осіб, у 2017 р. – 139 тис., у 2018 р. – 224,6 тис., у 2019 р. – 317 тис., то у 2020 р. – понад 575 тис. осіб. Це найбільше скорочення за всі роки ХХІ ст. Знижується кількість народжених: у 2019 р. вони склали 1,3658 млн, у 2020 р. – 1,306,4 млн. Народжуваність постійно знижується і коливається у межах пропорцій 1,6–1,8, тоді як навіть для простого відтворення населення потрібна пропорція мінімум 2,1–2,2. А для розширеного відтворення потрібно 3,1. За підсумками 2019 р. на 1 тисячу чоловік населення народилося 10,1 особи, тоді як померлих на цю кількість населення складає 12,3. Зменшується кількість укладених шлюбів: у 2019 р. – 876,9 тис., у 2020 р. – 716,6 тис. [20, с. 284, 285, 309].

Основні причини таких нездорових тенденцій зрозумілі: розпад імперії, зміна моделі державного устрою (обвал у всіх галузях економіки, масове безробіття і збідніння населення, розруха, дефіцит, різке погіршення життєвого рівня) обернулися для росіян значнішими втратами, ніж здобутками, зокрема й у порівнянні із попереднім соціалістичним періодом. Смертність у 1990-і рр. перевищувала народжуваність у 1,5 рази. Широкі верстви населення перебували на межі виживання. Хоча той період уже у минулому, формування нового устрою завершилося, але демографічна ситуація продовжує прискорено погіршуватися. І в тому, що демографічну кризу так і не вдалося подолати, провина нової влади є беззаперечною і великою. Вибудована на місці демонтованого комуністичного режиму нова модель не надалася до вирішення загальнонаціональних і загальнонародних проблем. Олігархічна влада практично повернула країну у лоно попередньої агресивної Російської імперії. Наслідки нинішньої ситуації лише частково є зрозумілими: слабкий розвиток економіки, низький рівень життя більшої частини населення; в умовах урбанізації, домінування індустріально-промислових центрів, механізації сільськогосподарського виробництва сімейні традиції змінилися, відпали потреби у багаточисель-

ній сім'ї як це було кілька століть до цього. В умовах технологічної революції, доступу до світових джерел інформації система цінностей у молоді змінилася докорінним чином. Зросли матеріально-кар'єрні амбіції. Молоде покоління вважає, що їхні діти не зможуть у майбутньому досягти кращого становища, ніж їхні батьки. У цьому значною мірою винне багаторічне скорочення доходів населення та відсутність перспектив їхнього росту чи навіть відновлення до рівня 2013 р. Молодь розуміє, що багатодітні сім'ї приречені на напівбідне існування, бо держава не спроможна створити їм належні соціальні умови для повноцінного розвитку, здобуття освіти, користування медичним обслуговуванням, забезпечувати пільговим житлом. А без такої підтримки вони приречені поповнювати бідніші верстви населення, здебільшого не спроможні пробитися у середні та вищі прошарки суспільства, стати заможними. Допоки питання багатодітних сімей залишатиметься прерогативою відповідальності лише батьків, а рівень турботи держави про них не стане пріоритетним, покращити демографічну ситуацію не вдасться. Криза може бути подолана лише завдяки належним заходам керівництва РФ. Це його першочерговий обов'язок. Але цього не сталося, бо «новые русские» і олігархат, нинішня політична еліта не відають про те, що соціальні цінності, запити та потреби населення країни прогресують усупереч протидії нових можновладців сучасної Росії.

Масове невдоволення з боку суспільства результатами проведеної владою антиепідемічної роботи є цьому наочним підтвердженням. Відомий незаангажований демограф РФ О. Ракша, аналізуючи статистичні дані щодо тривалості життя у передових країнах, звернув увагу на те, що у там тривалість життя перевищує 80 років, а у РФ – 71 рік, що відповідає рівню країн, які розвиваються. Це свідчить про те, що успіхи останньої є скромними. Про неефективність діяльності влади свідчить і висока смертність у період піку епідемії 2021 р., що склала 0,5 млн осіб (за іншими даними 620–630 тис. осіб). Він підкреслював, що «керівництво РФ особливо не переймається людським життям, йому головне – престиж держави та гордість. А скільки людей помре для нього не так важливо». Через низьку подвійну вакцинацію у РФ (охоплення 12–13% проти вакцинованих подвійною дозою 60–70% у країнах ЄС) автор дійшов висновку, що Росія не вдалася до рішучих контрзаходів на зразок країн Європи. Вжитих заходів категорично недостатньо для того, щоб не допустити майбутніх хвиль поширення епідемії та масовості смертельних випадків. Спад пандемії відбувався у РФ дуже повільно, що може призвести до наростання смертності. Тому серед трьох сценаріїв – масова вакцинація, запровадження локдауну, масова смертність – останній з найбільшою чекає на населення РФ із найбільшою імовірністю [21].

Аналогічні думки виклав і політолог К. Рогов у співавторській доповіді «Больше, чем ковид. Авторитарный режим и российское общество перед лицом пандемии». Він розкритикував владу РФ за неготовність до активної боротьби з епідемією, за несвоєчасне виділення належних коштів на її локалізацію, на запровадження тривалого карантину з жовтня 2020 р., як це зробили країни ЄС. Їй головне було провести 25 липня 2021 р. масштабні урочистості з нагоди Дня ВМФ РФ у Севастополі, забезпечити вибори до Держдуми у вересні 2021 р. Через запізнілі активні заходи надлишкова смертність від ковіду у 2021 р. склала 26%, що означало 530 тис. додаткових життів. Якби в РФ було запроваджено другий локдаун влітку – восени 2021 р., то смертність від цієї епідемії склала б 15%, тобто приблизно 220 тис. життів [22].

Росстат зафіксував у 2020 р. антирекорд: чисельність населення РФ зменшилася більш як на 700 тис. У 46-и регіонах РФ спостерігалось скорочення населення, і лише у 13-и з них відбувався незначний приріст, який не впливає на зміну тенденції. Припускалося, що у 2021 р. це число може скласти 750–900 тис. осіб, не виключався й 1 млн. Попри те, що у 2021 р. показники народжуваності трохи збільшилися, серед прогнозів переважає позиція, що до 2024 р. населення РФ скоротиться на 1,7 млн.

Прискорення падіння чисельності населення призвело до: скорочення трудових ресурсів і зменшення податкоплатників, зниження купівельної спроможності населення; зростання бюджетних витрат на соціальні потреби та пенсійне забезпечення; зниження якості людського капіталу, падіння внутрішнього попиту на кваліфіковані кадри; ускладнення забезпечення ефективного розвитку регіонів РФ та оптимального розміщення трудових ресурсів; погіршення інвестиційної привабливості депопуляційних регіонів. Демографічна криза посилює негативні політичні, воєнно-стратегічні, економічні та соціальні наслідки. Прискорилося зміна етнокультурної структури населення РФ, її етноконфесійних складників: частка «руського» етносу та представників християнської релігії у РФ скорочується. Натомість чисельно зростає питома вага населення, яке сповідує іслам. В основних сферах, особливо у політичному житті Росії, роль народів Кавказу і Середньої Азії підвищується. Наростає реальна загроза збереженню культури і самих корінних народів РФ, а також національній безпеці РФ через скорочення її населення на фоні зростання демографічної ваги інших наддержав.

Депопуляція населення породжує безпосередні негативні наслідки і для воєнно-стратегічної сфери. Постійне скорочення частки чоловіків призовного віку автоматично знижує мобілізаційний потенціал РФ загалом, а стійке зростання еміграції з країни висококваліфікаційних спе-

ціалістів веде до наростання дефіциту комплектування не тільки збройних сил РФ та органів правопорядку, а й важливих галузей оборонного комплексу. Подальше скорочення чисельності та щільності населення у стратегічно важливих регіонах підвищує загрозу для національної безпеки країни. У зв'язку зі стрімким приростом населення сусідніх з РФ азійських країн прогнозується масова імміграція та колонізація азійської території РФ цими народами. Збільшення демографічного диспаритету між РФ та суміжними країнами, посилення технологічного відставання Росії від сусідів породжує реальну небезпеку збереження цілісності територій, особливо на ДС і в Сибіру. Зменшення корінного населення за наростання кількості мігрантів (надто іншokonфесійних), на думку багатьох вчених РФ, може призвести до втрати територіальної цілісності федерації. При такій малочисельності може початися розпад країни і відокремлення національних автономій. Прогнозується, що першими територіальними втратами РФ стануть Сибір і ДС, що пов'язано з українською народжуваністю, масовим відпливом звідти жителів до європейської частини РФ.

У попередні часи вся фінансова допомога фокусувалася на підтримці народження першої дитини, а допомога для наступних дітей була мінімальною, що гальмувало приріст народжуваності. Але навіть різке збільшення матеріальних виплат на утримання не тільки першої, а й 2-ї та 3-ї дитини спроможне покращити народжуваність дітей, але не переломити демографічні тенденції, що набули загрозливого характеру. На думку професора, проректора Фінансового університету О. Зубця (Москва), навіть найуспішніші результати нинішньої політики «не допоможуть виконати доручення Президента РФ В. Путіна і забезпечити приріст населення уже до 2025 року». Має бути докорінно переглянута внутрішня і зовнішня політика, надто в соціально-економічній сфері. Через відсутність постійної належної турботи з боку влади про умови життя населення, його добробут, у суспільстві почали переважати катастрофічні соціальні процеси – деградація і вимирання населення. Ці проблеми ускладнюються й тим, що РФ посідає 2-е місце у Європі за кількістю розлучень і 4-е у світі за рівнем алкоголізму, від якого щороку помирає майже 600 тис. осіб. Понад 2,5 млн осіб (переважно молодь) є наркозалежними. Ефективність заходів щодо вирішення проблем народонаселення продовжує погіршуватися [23].

Без вирішення зазначених проблем переломити демографічну ситуацію не вдасться. Спроби компенсувати зменшення населення за рахунок імміграції призведе до збільшення ментально чужого населення, яке не бажає інтегруватися у російське суспільство, не сприймає його цінно-

сті. У стратегічній перспективі це посилить внутрішнє напруження між корінним населенням та іммігрантами. Військові стратеги Москви припускають, що цей шлях дасть негативний ефект, бо буде сприяти ослабленню країни як з погляду забезпечення оборони, так і з погляду усвідомлення Росією себе як самостійної і самодостатньої цивілізації. Окрім того, це посилить міжнаціональні суперечності в Росії, що загострюються через другорядність становища усіх інших народів, крім «русского», та наростання кризи панівної ідеї ідентичності виключно на загально-російській основі. Інші національності не відчують себе рівноцінними співучасниками державотворчих процесів і не бачать прийнятного для себе місця у цій державі, не вважають її власною інституцією. Представництво федеративних утворень у формуванні Центром державної політики мінімізовано. Через відсутність механізмів узгодження інтересів між регіонами та центром проведення ефективних реформ щодо удосконалення політичного устрою, демократизації діяльності інститутів держави і суспільства, звуження умов для формування розвиненого громадянського суспільства із урахуванням політичних, культурних та національних особливостей РФ легітимність влади знижується. А в умовах падіння темпів розвитку економіки, депопуляції «русской» нації і помітного приросту населення інших народів поглиблюється деградація єдиної системи цінностей, перспектив і впевненості у майбутньому. Замість домінування тенденцій єдності у «загальному» і різнобарв'я у «конкретному» у РФ посилюються відцентрові процеси, які набувають суперечливого й антагоністичного характеру. Серед рішучих контрзаходів Москви є зміцнення централістських і тоталітарних принципів управління державою на зразок конституційної монархії.

Після розпаду СРСР у союзних республіках залишилося проживати понад 21 млн осіб «русской» національності, а російськомовних понад 30 млн. Внаслідок цілеспрямованої великодержавницької політики царської та радянської імперій із розселення «русских» у союзних республіках та масового переселення корінного населення останніх на територію Росії чи інших республік, політики уніфікації та русифікації, що тривала упродовж століть, «русскоговорящие» перетворилися на найбільш розчленований народ на планеті. Шляхом перемішування народів, багатопланової політики «плавильного котла» прискорювалося формування єдиної спільноти «радянський народ» на російській мові і культурі з тимчасовими національними особливостями, які через два-три покоління мали нівелюватися у рамках «русского мира». Шовіністичні проекти русифікації провалилися, хоча їхні результати були значними. Згідно з переписом 1926 р. в СРСР налічувалося 193 нації і народності, а у 1989

р. вже тільки 101. Внаслідок русифікації 92 окремі народи влилися в лави «русских». І це при тому, що царська імперія де-юре як «єдина і неділима» була скасована, а на її місці 31 грудня 1922 р. утворився союз національних республік – СРСР. Колонізаторська політика царської Росії, за оцінками В. Леніна «тюрми народів», у більш витончених формах продовжувалася і в часи СРСР аж до його падіння [24, с. 207, 208, 215, 216].

«Нерусские» нації у царській, радянській імперіях піддавалися національному і соціальному приниженню та гнобленню, а також фізичному винищенню. З розпадом тоталітарного СРСР у заручниках відтепер опинилися як «русские» в інших країнах, так і всі інші «іногородці», які разом продовжують складати там значну кількість, що перебуває у другорядному становищі. Вражає, що у незалежній РФ, як і в інших пострадянських державах так і не було сформовано програми репатріації на свою історичну батьківщину розсіяного «русского» і зросійщених представників інших націй. У Москві вважається, що за сприятливих умов до РФ могли б повернутися до 30 млн росіян та представників інших народів колишнього СРСР. Упродовж багатьох років розроблялися нормативно-правові акти сприятливого повернення насамперед етнічних «русских» на батьківщину. Але вони так і не були схвалені. Замість розробки подібної програми та її реалізації владні кола РФ вдалися до активного використання тамтешніх «русских» для зміцнення свого впливу у суверенних пострадянських державах. Підтримка «русского мира» на просторі СНД не принесла очікуваних для неї результатів: її великодержавницькі наміри були локалізовані, а після цього суверенні держави відповіли бумерангом по інтересах Росії. А відкритість кордонів і можливість працевлаштування породила масову еміграцію із цих країн неросіян на територію РФ. Стрімке наростання незаконної економічної, демографічної та культурно-релігійної експансії спільно з міграцією з боку інших держав на територію РФ поповнює палітру серйозних викликів, тим більше коли влада РФ не вдається до рішучих і негайних кроків з метою їхнього усунення.

Основне джерело приросту населення РФ до кінця 2010-х рр. складала міграція з колишніх республік СРСР (85% – неросіян із Центральної Азії, осіб ісламського віросповідання). Переважна частина іноземної міграції (74,3%) зосереджувалася у 10-ти регіонах РФ. З них 62,2% випадає на 4 суб'єкти РФ – Москва і область, Санкт-Петербург і область. В районі Зауралля переїздить незначна кількість мігрантів і то здебільшого на тимчасове працевлаштування. Такою географією переселення мігрантів Москва вкрай незадоволена. Мало того, що емігранти переселяються переважно у європейську частину РФ, яка і так є перенасиченою населен-

ням, вони не бажають їхати на Зауралля, яке гостро потребує припливу додаткових робочих рук. Вони їдуть туди лише тимчасово за високими заробітками. До того ж вихідці із Центральної Азії і Кавказу не інтегруються у російське суспільство і не асимілюються, як скажімо, українці чи білоруси, відбувається зворотній процес. Вони привозять із собою багатодітні сім'ї, ігнорують місцеві релігії – головне православ'я, демонструють вірність ісламу, збільшують культурні і демографічні переваги мусульман у місцях свого переселення. Нині діти таких мігрантів у російських школах уже складають 10–15% учнів, для яких російська мова, культура і традиції не є рідними. За прогнозами, на початок 40-х рр. XXI ст. ця частка перевершить 30% учнів. Неприйняття мусульманами звичаїв і традицій корінних жителів призводитиме до наростання конфліктів, релігійної нетерпимості. Крім того, приріст населення за рахунок малоосвічених його представників сприятиме рухові РФ не до прогресу, а прискорюватиме її деградацію. Тим більше, коли на території РФ уже проживають мільйони представників інших культур, зокрема мусульман, буддистів.

Для запобігання подібним негативним явищам Президентом РФ було видано Указ «О национальных целях развития России до 2030 года» від 21 липня 2020 р., метою якого було зосередження зусиль для перелому несприятливих демографічних процесів у цих регіонах, збільшення чисельності слов'янського населення, підвищення якості життя громадян, формування комфортних умов для їхнього проживання, безпечного екологічного середовища. Для збільшення переселення населення з європейської частини РФ у депресивні регіони мають бути створені сприятливі соціальні й економічні умови для інтеграції мігрантів в середовище корінного соціуму відповідних регіонів [25].

У новій Статегії національної безпеки РФ від 2 липня 2021 р. до найважливіших завдань віднесено «збереження народу Росії, розвиток людського потенціалу, підвищення якості життя і добробуту громадян» та «зміцнення традиційних російських духовно-моральних цінностей, збереження культурної та історичної спадщини народу Росії». В іншому місці Статегії мовиться про збереження духовних цінностей «большинства русской нации, ее национальной идентичности». Мету сформульовано чітко: «защита традиционных российских духовно-нравственных ценностей, культуры и исторической памяти осуществляется в целях укрепления единства народов Российской Федерации на основе общерусской гражданской идентичности, сохранения исконных общечеловеческих принципов и общественно значимых ориентиров социального развития» [26].

Витіснена країнами Західної Європи (ЄС) та США із Європи на другорядні позиції, обмежена у зв'язках із країнами Атлантики, Росія рішу-

че вдалася до формування власного геополітичного Євразійського блоку в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) на чолі з Китаєм. Попервах Росія знаходила належну підтримку з боку Китаю. Але після того як політичний і економічний вплив РФ з кінця XX ст. у азійському регіоні почав катастрофічно знижуватися, геополітичний маятник усе більше почав схилятися на користь Китаю. Від початку XXI ст. спостерігається експансія Китаю в усі сфери економіки і політики Сибіру і Далекого Сходу (ДС) та суміжних із ним країн. А з перетворенням КНР на економічну наддержаву активізувалися її претензії на гегемонію в АТР. Від 2020 р. КНР посилює експансіоністську політику по захопленню ринків країн АТР. Утворена Китаєм з 15-ма країнами цього простору зона вільної торгівлі без участі Росії засвідчила збіг інтересів країн АТР щодо Сибіру і ДС. Економічна, військова та демографічна перевага країн АТР над РФ у регіоні дедалі унаочнюється.

З одного боку, за світовими мірками східна частина РФ, дуже перенасичена населенням у порівнянні із Заураллям, іншими такими холодними за кліматичними умовами регіонами. Сибір та ДС складають майже 13 млн км², понад 75% усієї площі РФ. За Уралом проживає до 17% населення РФ, тоді як у північних територіях Канади, найбільш подібних до клімату Сибіру і ДС, проживає менше 1% населення цієї держави. З іншого боку, значна чисельність населення на сході країни у царські та радянські часи досягалася штучно, щоб мати належну протизагрою населенню Китаю, яке стрімко зростало. Упродовж 60-х – середини 80-х рр. великого приросту населення Сибіру (плюс 6 млн) та ДС (плюс 4,3 млн) вдалося домогтися штучно, завдяки нечувано високій оплаті праці, іншим значним соціальним пільгам та привілеям. Із розпадом СРСР усе це обвалилося. Самостійна РФ не спроможна підтримувати соціальні та побутові блага тамтешніх жителів на рівні радянських часів. Через це населення Сибіру та ДС різко почало мігрувати до південних і європейських регіонів, чи вдаватися до еміграції з пострадянського простору. Ця тенденція триває. Сьогодні питома вага жителів цих регіонів складає понад 16 % населення РФ: у Сибіру проживає понад 16 млн, а на ДС – понад 7 млн. За прогнозами фахівців у цих регіонах відбудеться найбільше скорочення населення: станом на 2050 р. воно складатиме у Сибіру – понад 10 млн, на ДС – усього 4 млн.

Після здобуття Росією незалежності відкрилися кордони для масової трудової міграції з КНР, Кореї та експансії бізнесових кіл Японії. Це актуалізувало етнічну, економічну та безпекову проблеми. Від 2000 р. у Кремлі почали вживати активні заходи для соціально-економічного розвитку Сибіру і ДС, підвищення російського чинника у житті азійської

частини Росії, бо вже зараз у ділових стосунках там англійська мова переважає російську, а через кілька десятиліть на побутовому рівні розмовлятимуть головне китайською, японською і корейською мовами. Масовість і фаховість, працездатність та організованість китайських мігрантів складає найбільшу проблему для російського етносу ДС та Сибіру. Мають місце думки про те, що 150-річна історія «жовтого питання» у Сибіру і на ДС вирішується нині завдяки прискореному розвитку КНР та підвищенню рівня життя у цій республіці на тлі низьких показників у РФ. У 2018 р. ВВП Китаю складав 13,61 трлн дол., Японії – 4,97 трлн., США – 20,54 трлн., а РФ – всього 1,66 трлн. дол. США. Реальна заробітна плата в РФ та КНР сильно змінилася не на користь першої. У 2011 р. зарплата у РФ складала 795 дол. США, а в КНР – 539 дол. США. У 2015 р. ці показники становили відповідно 558 дол. США проти 830 дол. США, а у 2016 р. – 547 дол. США проти 847 дол. США [27, 2] с. 424, 425].

Усі прилеглі до прикордонного периметру (понад 62 тис. км.) великі території РФ в умовах санкційних обмежень переживають негативні соціально-економічні та демографічні явища, що лавиноподібно звалилися на них. Особливо це стосується суміжних районів РФ та КНР. У 20-і роки ХХІ ст. у провідних галузях Сибіру та ДС потужно запрацювали китайські компанії із залученням своїх співвітчизників (видобування корисних копалин, деревообробна промисловість, торгівля). Тривалий час у цих регіонах трудові мігранти з країн СНД, особливо з Центральної Азії, явно переважали китайців. Але від 2018 р. приплив мігрантів з країн СНД, ЦА різко знизився. У Сибіру та особливо на ДС склалася дуже серйозна проблема. Вперше упродовж багатьох десятиліть країни – демографічні донори перестали компенсувати навіть природне зменшення населення Зауралля. Російсько-китайське прикордонне торговельно-економічне та інвестиційне співробітництво на ДС та в Сибіру набуло одностороннього характеру. Китай отримав масштабні переваги у прикордонних регіонах завдяки вкладеним великим інвестиціям, збільшується їхній відрив в економічному розвитку від решти земель РФ, виникає потенційна загроза їхнього переходу під економічне домінування і захоплення Китаєм сировинних і земельних ресурсів, нерухомості та встановлення повного контролю Китаю над економікою ДС та Сибіру. Спроби РФ покращити соціально-економічне становище, пом'якшити демографічний дисбаланс і закріпити достатню кількість кваліфікованих кадрів на землях Зауралля коштом власних інвестицій та «руського» населення є непосильними для Москви намірами.

У всіх інших прикордонних регіонах РФ також не вдається вирівняти дисбаланс на власну користь. Соціально-економічні проблеми при-

кордонних регіонів РФ різко загострилися після запровадження санкцій західних країн проти неї, набули політичних ознак, оскільки більшість прикордонних регіонів РФ є спірними з боку сусідніх держав. Суміжні землі РФ з іншими державами перебувають у стані глухої периферії та ізоляції, різьоче відстають у політичній, економічній, соціально-економічній, демографічній, духовній сферах у порівнянні як із центральними регіонами РФ, так і з сусідніми державами, що робить їх перспективи непередбачуваними. Територіальні претензії до Росії мають усі сусідні з нею держави, окрім України та Білорусі. Попри це, у Москві вважається, що саме Україна відіграє центральну роль у реалізації планів США і НАТО для прискореного витіснення РФ з європейської політики, стримування та ослаблення її воєнно-технічного розвитку, спотворення ролі Росії в історії цивілізаційних процесів та у розвитку людства.

Хоча Далекий Схід не є панівним суб'єктом РФ, проте він має стратегічне значення, є гарантом національної безпеки, захисту сухопутних і морських кордонів, територіальної цілісності Росії. ДС складає 6,216 млн. км² (36,4% території РФ). На цій більш як третині Росії проживає всього 4,9% населення країни – до 7 млн осіб. Серед проблем ДС найгострішими є природно-кліматичні, географічні, соціально-економічні та політичні виклики. 2/3 території ДС належить до зони вічної мерзлоти і лише 1/10 його території придатна для повноцінного життя людини, тому на ДС інфраструктура набула дуже низького рівня розвитку, відсутні постійні транспортні шляхи. Соціально-економічні умови на ДС є мінімальними для життя і діяльності людини. Фахівці припускають, що освоєння ДС та розвитку його інфраструктури можливе при збільшенні населення цього регіону до 125 млн, що перевищило б нинішню чисельність у 18 разів. Реалізація цих планів перебуває за межами можливого. Розвиток інфраструктури обходиться дуже дорого. Проєкт будівництва залізничного сполучення Якутськ – Магадан коштує до 1,7 трлн руб., а будівництво мосту між материком і островом Сахалін коштуватиме 600 трлн руб. Такіх коштів у РФ немає, тому ці важливі проєкти не стали пріоритетними. Першочерговій реалізації підлягають розвиток північної морської логістики, збільшення на прикордонних із КНР територіях пунктів пропуску між обома країнами, складських приміщень, холодильних комплексів для зберігання сільськогосподарської та морської продукції.

Сибір і Далекий Схід РФ усе більше потрапляють під безпосередній вплив процесів, що відбуваються в АТР, де проживає біля 40 % населення планети, динамічно розвиваються усі країни, які за темпами розвитку економіки і нових технологій випереджають РФ. Наростання економічної залежності ДС від зарубіжних інвестицій породжує незворотні тен-

денції, загрози для територіальної цілісності держави. РФ намагається не втратити такий величезний простір, що простирається від побережжя Тихого океану до Уральських гір, і є надзвичайно багатим на природні ресурси. Успіхи РФ у цьому питанні залежать від темпів розвитку економіки, вирішення соціальної та демографічної проблем, створення сприятливих умов для проживання населення, розвитку інфраструктури і транспортних комунікацій. До початку 20-х років XXI ст. влада РФ про це добре знала, але ніяк не діяла [28, с. 418, 419, 420].

Великі надії влада покладає на реалізацію до кінця 2025 р. основних положень Стратегії просторового розвитку РФ щодо зупинення зазначених негативних процесів. Успішне виконання її положень передбачає перехід економіки країни від кризового стану до сталого зростання, що має справити позитивний вплив і на соціально-економічну, демографічну й екологічну сфери, особливо віддалених регіонів. До таких належать більша частина Сибіру, весь ДС та Північ РФ. У серпні – вересні 2021 р. влада РФ обговорювала плани будівництва за рахунок країн СНД у Сибіру 3–5 міст із населенням від 0,3 до 1 млн. Вживаються заходи для будівництва нових населених пунктів та підприємств у цих регіонах і переселення туди трудових ресурсів. У радіусі 30 км навколо Владивостока заплановано сформувати міста-супутники з 300 тис. жителів. Спокусливим виглядає закон РФ про виділення кожному громадянину РФ безоплатно на ДС 1 га землі для будівництва житла, ведення фермерського господарства чи організації підприємницької діяльності. У м. Благовіщенську Амурської області у всіх середніх школах з 1-го вересня 2022 р. запроваджується вивчення китайської мови. У зв'язку з цим російські загарбники намагаються масово вивозити на ДС громадян з окупованих територій України. Це один із елементів спецоперації РФ в Україні. Завданням України є після завершення переможної війни повернути депортованих українців додому [29].

Радикальним кроком слід вважати пропозицію Путіна «реформувати систему державного управління Далеким Сходом... на зразок російських імператорських генерал-губернаторств, підпорядкувавши цивільні відомства, служби і структури військовим адміністраціям». Для розв'язання гострої демографічної проблеми запропоновано розробити програму переселення на ДС жителів із демографічно перенасичених регіонів. Курування цих питань покладено на ФСБ, МВС та МО РФ. В разі успіху такої політики на східних кордонах РФ буде створено «мультиетнічний буфер», що перешкоджатиме китайській міграції, «знижить загрозу включення цих територій до сфери політичного впливу Китаю». Зменшення чисельності населення, масовий відплив кадрів та молодого покоління з цих регіонів продовжується. Нарощуваних адміністратив-

них і силових заходів недостатньо для перелому негативних тенденцій задля збереження і зміцнення територіальної цілісності країни на ДС і у Сибіру [30, с. 428].

Реалізація цих перспективних планів навіть не починалася. Замість дієвого реагування на актуальні виклики, поєднання і гармонізацію політики національної безпеки (воєнної, інформаційної, цивілізаційної) та соціального розвитку (соціально-економічного, науково-технологічного тощо) влада РФ зосередилася на розвитку оборонного комплексу й системи безпеки. З посиленням централістських тенденцій прискорилося формування тоталітарного устрою, який обумовлює подальше ослаблення економічного потенціалу РФ, відставання від темпів розвитку передових держав, суттєве скорочення надходжень до бюджету з усіма негативними політичними і соціальними наслідками.

Станом на 1 січня 2022 р. населення РФ складало 145,5 млн (1,9% населення світу), з яких «русские» становили до 116 млн, тобто 80,6%, а інші народи – 29 млн, тобто понад 19 % (дані Держстату РФ). Інші дані свідчать, що населення РФ у червні 2022 р. складало 138 млн. Відповідно до попередніх результатів останнього Всеросійського перепису населення, що завершився 14 листопада 2021 р., кількість населення РФ склала 147,2 млн проти 145 млн перепису 2010 р., чисельність населення збільшилася на 2,05 млн, приріст склав 1,4% [31].

Викликає серйозне занепоєння те, що перепис населення РФ восени 2021 р. було проведено не за чинними класичними нормами, а його результати може бути сфальсифіковано. Влада приховує катастрофічне зменшення чисельності населення в країні, що безпосередньо засвідчує провал її соціально-економічної політики. Враховуючи значну питому вагу росіян, які традиційно ухиляються від перепису населення, а також обтяжувальні фактори – пандемію, недовіру державним органам, озлобленість масовою корупцією, безкарністю діяльності олігархічних кланів, високим рівнем брехні з боку влади – під час цього перепису кількість неохочих брати у ньому участь була високою. У країні низький рівень довіри до влади, згуртованості і солідарності суспільства, дуже високий рівень шахрайства. Значна частина людей РФ боїться за конфіденційність своїх даних, бо мають неоподатковані банківські рахунки, отримують неофіційну зарплату у конвертах. За даними опитування порталу SuperJob частка таких росіян РФ складала 19%. Так, жителька Санкт-Петербурга пояснила свою неучасть у перепису наступним чином: «Я не верю и не доверяю правительству своей страны! Все коррумпировано, и вокруг одно вранье. В садик без взятки не попасть, в нормальную школу тоже, в налогах мелкий бизнес утопили – уже захлебываемся! В

бесплатной медицине хамство, некомпетентность, кроме “зеленки” и бахил за деньги, ничего нет. Страна просто в руинах. Я коренной житель Санкт-Петербурга, родилась и выросла тут. Я не хочу помогать такому государству, не хочу прилагать никаких усилий для него. Моя позиция – быть взаимной к такому правительству: как они ко мне, так и я к ним!» [32].

На основі статистичних і соціологічних даних, науково-експертних висновків, публікацій авторитетних вчених РФ, матерілів про масову еміграцію росіян з країни, про серйозні процеси депопуляції населення можна констатувати: перепис населення було проведено не за загальноприйнятими стандартами, а оприлюднені його попередні результати не відповідають дійсності, вони сфальсифіковані навіть із урахуванням населення окупованого Криму та всіх тимчасово працевлаштованих кількох мільйонів мігрантів на території РФ. Є всі підстави припустити, що нинішні результати перепису населення РФ штучно завищені на багато мільйонів осіб.

Демограф О. Ракша (Москва) занепокоєний тим, що контингент організаторів перепису 2021 р. стабільно формується з адміністративно-управлінської та освітньої системи, а це значить, що «якість перепису може знову бути поганою». Другою проблемою він вважає «завищення чисельності населення у регіонах», оскільки органи влади регулярно роблять такі підтасовки. О. Ракша звернув увагу й на таку важливу обставину, що «майже одні і ті самі люди на місцях прагнуть керувати як підрахунками кількості населення під час перепису, так і голосів на виборах, а також статистикою захворюваності коронавірусом». Остаточні підсумки перепису має бути підбито навесні 2023 р. Слушними виглядають застереження О. Ракші: чим неякіснішими будуть результати перепису, тим більше допускатиметься серйозних помилок з боку керівництва держави, від яких страждатиме величезна кількість людей [33].

За даними ООН 2020 р. у наступні 30 років населення світу зросте на 35%, а РФ – скоротиться на 7% і ледве перевищить 102 млн. Професор МДУ А. Антонов вважає, що чисельність населення РФ у 2050 р. може скоротитися навіть до 70 млн. У нинішній Росії 2/3 сімей мають одну дитину, 22% – дві дитини, 6% – троє дітей, решта – 4 і більше дітей. Інший професор Ю. Крупнов наголошував, якщо до 2035 р. питома вага багатодітних сімей (троє і більше дітей) не сягне половини усіх сімей (нині вони складають 7%), то чисельність населення РФ на кінець XXI ст. скоротиться до 80 млн [34].

Різке скорочення чисельності населення є найбільшою проблемою і небезпекою для РФ. Серед причин депопуляції населення слід відзначи-

ти: суперечливі результати економічного розвитку країни, падіння реальних доходів основної частини населення, постійна наявність високої питомої ваги людей, яка належить до категорії бідних; наростання стратифікаційного розшарування суспільства, соціальної нерівності громадян; погіршення ситуації на ринку праці, у сфері зайнятості; зниження освітнього і науково-технологічного потенціалу; значну еміграцію російських фахівців, особливо молоді до західних країн; функціональну слабкість інститутів соціального захисту та уповільнення соціальної мобільності російських громадян. Непосильним тягарем являються значні витрати на утримування ОПК, а також на ведення повномасштабної війни проти України, погіршення рівня медичного обслуговування росіян та наростання проблем із отриманням медичної допомоги. Низькі показники тривалості життя населення, особливо серед чоловіків, переважання показників смертності над народжуваністю, складне житлове, фінансове становище більшості молодих сімей, ускладнення доступу до соціальної інфраструктури в умовах комерціалізації освіти, охорони здоров'я спричинили різке скорочення населення РФ. Значний вплив на депопуляцію населення справляє масовий алкоголізм, куріння, наркоманія, неякісне харчування, відсутність жорсткого контролю за поширенням цих товарів у країні. Гострою залишається проблема з дитячими садочками і школами у перенасиченій населенням європейській частині РФ та масовим їх закриттям у депресивних регіонах Сибіру та ДС, що підсилили демографічну кризу у РФ. Для подолання депопуляції населення необхідне радикальне підвищення рівня фінансування соціально-економічної сфери, медичного обслуговування, профілактики захворювань, підвищення якості праці медичних установ і працівників, розвитку національної фармакології, підвищення рівня середньої смертності чоловіків до цих показників у жінок. Депопуляція населення РФ є наслідком домінування упродовж століть загарбницької політики, постійних воєн за розширення території та поневолення чужих народів, перетворення її на імперію, що зазіхає на світове панування. Величезні мілітарні витрати цілковито покривалися коштом народних мас, становище яких було кріпацьким. Унаслідок такої злочинної економічної та соціальної політики упродовж багатьох століть людські ресурси були остаточно вичерпані. У радянський період настав фатальний кінець колишньому великому «руському» народові. Його становий хребет було зламано, а джерела поповнення потенціалу виснажилися і стали невідтворюваними у незалежній РФ. Свідченням загострення демографічної проблеми є стрімке скорочення чисельності населення Росії – надто власне «русской» національності.

Для подолання негативних тенденцій у сфері народонаселення влада РФ має внести радикальні зміни у свою діяльність, забезпечивши домінування соціально-економічних інтересів над усіма іншими напрямками її внутрішньої і міжнародної політики. Для започаткування стабільних темпів розвитку економіки, соціальної і культурної сфер, ефективного використання потенціалу величезних регіонів і раціонального освоєння природних багатств, владою РФ у наступні 10–15 років має бути проведено дві важливі реформи політико-правового і технологічного характеру: скасувати жорстко централізовану систему управління і запровадити справжні основи федералізму, сформувати правовий і демократичний устрій, відновити миролюбиву зовнішню та консолідовану внутрішню політику; потужно сприяти розвитку економіки, переходу її від сировинного до високотехнологічного характеру. Усе це позитивно вплине на становище російського та інших народів РФ, докорінно покращить соціально-економічну та демографічну ситуацію [35, с. 149–160, 161–164]. Якщо цього не буде забезпечено у ближчі роки, то депопуляція населення та інші негативні демографічні процеси прискоряться, що породить катастрофічні економічні, національні, соціальні та безпекові загрози для РФ.

Використані джерела та література:

1. За реальной чертой бедности в России оказалось почти 50% населения. URL: <https://www.finanz.ru/novosti/lichnyye-finansy/za-realnoy-chertoy-bednosti-v-rossii-okazalos-pochti-50percent-naseleniya-1030249605>; В России в 2022 году резко повысился уровень бедности. URL: <https://www.dw.com/ru/rosstat-soobschil-o-rezkom-rostebednosti-v-rossii/a-62133592>
2. Явлинский Г.О. Социально-экономическая система России и проблема ее модернизации. Москва, 2005. URL: <https://www.yavlinsky.ru/article/sotsialno-ekonomicheskaya-sistema-rossii-i-problema-ee-modernizatsii-2/>; Ткаченко В.М. Україна: Guo vadis - куди йдемо? Київ: ГО АПН, 2017.
3. Росстат зафиксировал самую высокую инфляцию для малоимущих. URL: <https://www.solidarno-bt.org/news/rosstat-zafiksiroval-samuyu-vysokouyu-inflyatsiyu-dlya-maloimuschih->; Самые высокие зарплаты в России получают жители северных городов и Москвы. URL: <https://1prime.ru/news/20211004/834865493.html>; Средняя зарплата в России в 2022 году от Росстата. URL: gogov.ru/articles/average-salary; Средние зарплаты в Москве в 2022 и 2021 году. URL: <https://bdex.ru/moscow>
4. Россиянам для финансовой независимости нужна зарплата в 75 тысяч рублей. URL: <https://1prime.ru/finance/20210611/833908018.html>
5. Росстат подтвердил оценку инфляции в РФ за 2020 год на уровне 4,9 %. URL: <https://www.interfax.ru/business/744841>; Росстат зафиксировал самую высокую инфляцию для малоимущих. URL: <https://www.solidarnost.org/news/rosstat-zafiksiroval-samuyu-vysokuyu-inflyatsiyu-dlya-maloimuschih.html>; Росстат оценил инфляцию в 2021 году. URL: <https://www.gazeta.ru/business/news/2021/12/29/17082661.shtml>; Годовая

- инфляция в РФ в апреле ускорилась до 17,83 %. URL: <https://www.m24.ru/news/ehkonomika/13052022/461119>
6. Доходы населения России. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Доходы_населения_России#Расслоение_по_доходам.
 7. Огризко В.С. Розпад Росії: загроза чи шанс? Київ: ДП «ГДІП», 2021. Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. Москва, 2021.
 8. Росстат зафиксировал самую высокую инфляцию для малоимущих. URL: <https://www.solidarno-bt.org/news/rosstat-zafiksiroval-samuyu-vysokouyu-inflyatsiyu-dlya-maloimuschih-html>
 9. Росстат зафиксировал самую высокую инфляцию для малоимущих. URL: <https://www.solidarno-bt.org/news/rosstat-zafiksiroval-samuyu-vysokouyu-inflyatsiyu-dlya-maloimuschih-html>; Минимальная зарплата в 2022 году вырастет на 825 рублей. URL: https://lprime.ru/state_regulation/20210723/834278523.html
 10. Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. Москва, 2021.
 11. Подсчитан уровень безработицы в России к концу 2022 года. URL: <https://lenta.ru/news/2022/03/29/unemp/>
 12. Доля расходов на еду у россиян подскочила до 10-летнего максимума. URL: <https://www.finanz.ru/novosti/lichnyye-finansy/dolya-raskhodov-na-edu-u-rossiyan-podskochila-do-10-letnego-maksimuma-1030101083>
 13. Сергей Миронов послыл белгородцам справедливость и богатство. URL: <https://fonar.tv/article/2015/09/07/sergey-mironov-posulil-belgorodcam-spravedlivost-i-bogatstvo>; Огризко В.С. Розпад Росії: загроза чи шанс? Київ: ДП «ГДІП», 2021.
 14. Огризко В.С. Розпад Росії: загроза чи шанс? Київ: ДП «ГДІП», 2021.
 15. Жилищная проблема и пути ее решения в современных условиях. URL: <https://moluch.ru/conf/econ/archive/9/455/>
 16. Шутова Л.А. Жилищная проблема и ее решения в современных условиях в РФ. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/11334768.pdf>
 17. Росстат представляет первую оценку ВВП за 2020 год. Официальный сайт Федеральной службы государственной статистики (Росстат). URL: <https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Xks15F7q/GDP-2020-1.pdf>; Россия ставит рекорды. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5230405>; В России стали строить больше жилья. URL: <https://mir24.tv/news/16504968/rosstat-v-rossii-stali-stroit-bolse-zhilya>
 18. Росстат раскрыл долю российских семей, проживающих в частных домах. URL: <https://www.rbc.ru/economics/18/05/2021/60a249d39a79759d5b3f054>
 19. Крылова И.А. Демографический кризис в современной России и его возможные негативные социальные последствия. *Соционауки*. 2008. №3 (51). URL: <https://socionauki.ru/journal/articles/130214/>
 20. Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. Москва, 2021.
 21. Ракша А. Либо вакцинироваться, либо умирать. <https://www.currenttime.tv/a/statistika-po-koronavirusu-i-politika-v-rossii/3/3844507.html>
 22. Рогов К. Избыточная смертность, которой можно было избежать. <https://www.currenttime.tv/a/statistika-po-koronavirusu-i-politika-v-rossii/3/3844507.html>
 23. России грозит самая глубокая демографическая яма за всю историю. URL: <https://secretmag.ru/survival/v-yame.htm>
 24. Шпак В. Філософія нашої історії. Черкаси: Брама країна, 2009.

25. Указ Президента РФ від 21 липня 2020 р., № 474 «О национальных целях развития России до 2030 года». URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/63728>.
26. О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации: Указ Президента РФ от 02.07.2021 г. № 400. *Российская газета* 03.07.2021 г. URL: <https://rg.ru/2021/07/03/putin-utverdil-strategiiu-nacionalnoj-bezopasnosti-rf.html>
27. The World Bank. URL: <https://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>; Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. Москва, 2021.
28. Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. Москва, 2021.
29. Освоение Сибири и Дальнего Востока: от Ермака до Хабарова и до наших дней. URL: https://24smi.org/far_ts/296230-osvoenie-sibiri-i-dalnego-vostoka-rossiei-ot-ermak.html; Российские школы с 1 сентября переводят на изучение китайского языка. URL: <https://lenta.ua/rossiyskie-skoly-s-1-sentyabrya-perevodyat-na-izuchenie-kitajskogo-yazyka-120857/>; Секретар РНБО Олексій Данилов. РФ проводить масову депортацію захоплених українців на Далекий Схід. URL: <https://lenta.ua/ru/rf-provodit-massovuyu-deportatsiyu-zahvachennyh-ukraintsev-na-dalnyi-vostok-120260/>
30. Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. Москва, 2021.
31. Росстат объявил предварительные итоги переписи: численность населения составила 147 млн. человек. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5303585>; Orban: a haborus inflacionak csak a bekevel lehet veget vetni. URL: <https://www.karpatinfo.net/2022/7/1/orban-haborus-inflacionak-csak-bekevel-lehet-veget-vetni-200061116>
32. Предварительные итоги Всероссийской переписи населения. <https://rg.ru/2022/05/30/ptedvaritelynye-itogi-vserossijskoj-perepisi-naseleniia.html>
33. Предварительные итоги Всероссийской переписи населения. <https://rg.ru/2022/05/30/ptedvaritelynye-itogi-vserossijskoj-perepisi-naseleniia.html>
34. России грозит самая глубокая демографическая яма за всю историю. URL: <https://secretmag.ru/survival/v-yame.htm>; 19. Эра однодетности. Сможет ли Россия восстановить большую семью URL: <https://demografplatforma.ru/?p=1138>
35. Явлинский Г.О. Социально-экономическая система России и проблема ее модернизации. Москва. 2005. URL: <https://www.yavlinsky.ru/article/sotsialno-ekonomicheskaya-sistema-rossii-i-problema-ee-modernizatsii-4-1/>

УДК 94:321.64+327 (479.25) “XX”

І.В. Ткаченко

кандидат історичних наук

ЗОВНІШНІ ОРІЄНТИРИ І ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО МИНУЛОГО У ВІРМЕНІІ НАПРІКІНЦІ ХХ СТ.

Розглянуто особливості пострадянського існування незалежної Вірменії у 90-хх рр. ХХ ст. Показано, що основи внутрішньої та зовнішньої політики держави були визначені наслідком війни за Нагорний Карабах.

Протистояння з Азербайджаном зробило Вірменію заручником політики Росії на Південному Кавказі й обумовило її складний пострадянський транзит.

Ключові слова: розпад СРСР, пострадянські перетворення, протистояння в Нагірному Карабасі, Південний Кавказ, вірмено-азербайджанська війна.

External Trends and Overcoming the Totalitarian Past in Armenia at the End of the 20th Century

The specialties of the post-Soviet existence of independent Armenia in the 1990th of the XX century were considered. It is shown that the basis of the state's internal and external policy was determined by the outcome of the Nagorno-Karabakh war. The confrontation with Azerbaijan made Armenia a hostage of Russia's policy in the South Caucasus and determined its difficult post-Soviet transit.

Keywords: the collapse of the USSR, post-Soviet transformations, the confrontation in Nagorno-Karabakh, the South Caucasus, the Armenian-Azerbaijani war.

Унаслідок розпаду СРСР у 1991 р. Вірменія стала однією з 15-ти пострадянських держав, яка ще до початку незалежного існування стала стороною воєнного протистояння за Нагірний Карабах, що значною мірою визначило хід трансформаційних перетворень у новій незалежній державі. Саме Нагірний Карабах, включений радянською владою до складу Азербайджанської РСР у 1923 р., став каменем спотикання для Вірменії та Азербайджану. Цей населений переважно вірменами регіон був зусібіч оточений територіями з переважним проживанням азербайджанського населення.

Як і весь регіон Південного Кавказу, Вірменія відіграє важливу роль у світовій геополітиці. Незважаючи на свої незначні розміри і не надто чисельне населення, завдяки своєму географічному розташуванню вона викликає політичний інтерес як у колишньої метрополії – Росії, так і в основних світових геополітичних гравців – ЄС та США, у яких історично помітну роль відіграє вірменська діаспора.

Регіон загалом і Вірменія зокрема є предметом особливого інтересу науковців та аналітиків, які досліджують модернізаційні процеси в регіоні, вплив і роль основних світових держав у тих змінах, які відбуваються в суспільстві й економіці Азербайджану, Вірменії та Грузії. Посилена

увага до країн регіону стала приділятися внаслідок російсько-грузинської війни 2008 р., окупації Криму і війни на Донбасі в 2014 р., коли стало зрозуміло, що пострадянський простір знову перетворюється на арену протистояння Росії зі США, ЄС та НАТО.

Для того, щоб краще зрозуміти необхідність кожної з маленьких країн регіону для глобальної політики, слід виходити з того, що це місце на карті світу – точка перетину між християнством та ісламом, між Росією і Близьким Сходом, між Європою та Азією, що ще більше підкреслює його значущість [1].

Історично регіон не входив до сфери впливу ЄС та США. Політика у ньому визначалася домінуванням і збалансуванням інтересів Росії та Туреччини. Розпад Організації Варшавського договору у 1990 р. і СР-СР у 1991 р. кардинально змінив розстановку сил. У кінцевому підсумку виникли передумови для поступового заміщення російського впливу в регіоні, з чим Росія не збиралася миритися. Ідеологічним фундаментом пострадянських перетворень у регіоні стала нова система цінностей, яка принаймні декларативно базувалася на засадах демократії, особистої свободи, ринковій моделі економіки. В умовах ідеологічного вакууму, що утворився після розпаду СРСР, навіть Росія 90-х потрапила під вплив західної моделі цінностей, яку США вважають універсальною і захист та поширення якої розглядають як свою основну глобальну місію, надаючи підтримку і сприяння у її розповсюдженні країнам, які декларують таку модель як основу їхніх модернізаційних перетворень у пострадянську добу.

Ліквідація СРСР стала серйозним викликом для республік, які входили до його складу. На відміну від країн Балтії, де були відсутні автономні регіони, не кажучи про спірні території, нові незалежні держави Південного Кавказу одразу опинилися перед необхідністю збереження власного суверенітету у межах кордонів союзних республік. Нові реалії, а власне отримана незалежність і самостійне існування без огляду на центр у Москві поставили перед державами регіону питання щодо фактичного виживання в умовах колапсу попередньої політичної та економічної моделі розвитку.

Подібно до інших суб'єктів СРСР Азербайджан і Вірменія отримали незалежність мирним шляхом внаслідок припинення існування метрополії. Проте це не вберегло нові незалежні держави від збройного конфлікту, ініціатором якого виступила саме Вірменія.

Етнічна політика радянської влади не передбачала розпаду Радянського Союзу, а відтак стала однією з причин конфлікту між кавказькими державами. Від 1923 р. Карабах – невід'ємна частина Азербайджану,

хоч і з широкими правами автономії. Не беручи до уваги попередній історичний етап розвитку державності обох націй, слід зважати передусім на міжнародне право та його принципи, які є досі незмінними і згідно з якими саме Вірменія виступала агресором у конфлікті з Азербайджаном. Жодні апелювання до «права націй на самовизначення» чи «історичність» претензій на суверенну частину території іншої держави не можуть бути визнані законними.

Агресивна зовнішня політика незалежної Вірменії була обумовлена як бажанням отримати контроль над Карабахом, так і наслідком складної внутрішньої соціально-економічної ситуації, типовим виходом із якої часто видається «маленька переможна війна».

Загальновідомо, що після розпаду СРСР і проголошення незалежності Азербайджану, Вірменії та Грузії соціально-економічна і політична ситуація у них була дестабілізована, про що свідчать актуальні й досі проблеми, пов'язані зі становленням державності і національної ідентичності. Збройні конфлікти, у які виявилися втягнутими держави Південного Кавказу на початку 1990-х, набули найбільш масштабного характеру у вірмено-азербайджанській війні за Нагірний Карабах.

Отримавши незалежність, держави Південного Кавказу обрали різні пріоритети свого зовнішньополітичного курсу. Прагнучи вийти з-під впливу Росії, вони поступово обрали курс у напрямку європейської і євроатлантичної інтеграції. Для деяких із них утвердження нової американської ідеологічної моделі було посилено ідеями «повернення до Європи», а також «втечі від Росії» – гаслами, що радо підтримувалися Вашингтоном [2, с. 237]. Однак у випадку Вірменії, яка на початку незалежного існування декларувала відданість держави новим для неї демократичним принципам, їхня імплементація у суспільне життя була ускладнена як економічними чинниками, так і першою війною з Азербайджаном, що тривала до 1994 р. Конфлікт у Нагірному Карабасі й очевидна економічна слабкість Вірменії примушувала її керівництво до тісніших взаємин із колишньою метрополією, лише завдяки якій вдалося зафіксувати тимчасовий переможний результат у протистоянні з Азербайджаном.

Становище, в якому опинилася Вірменія після проголошення незалежності, було дійсно катастрофічним. Подолання тоталітарного спадку в країні опинилося в цілковитій залежності від економічних та військово-політичних факторів. Війна з Азербайджаном, яка хоч і призвела до розширення контрольованих Єреваном територій, усе ж не могла забезпечити державу бодай якимись економічними успіхами. В 90-х рр. XX ст. Вірменія опинилася фактично в блокаді – влітку 1991 р. до країни перестав надходити природний газ, зупинено атомну електростанцію, постав-

ки продовольства з-за кордону відбувалася з перебоями. Від січня 1992 р. у Вірменії почалися щоденні «віялові» відключення електроенергії.

Вірменія не була винятком серед країн, які по розпаді СРСР зіткнулися з такими явищами, як гіперінфляція, «віялові» відключення електрики, перебої з харчами та базовими споживчими товарами. Однак саме в ній подібні явища виявили себе чи не найгіршим чином, оскільки Вірменія є однією з найбідніших і найменш заможних країн навіть на тлі колишніх союзних республік.

Хоча згадана блокада продовжувалася порівняно недовго – 3–4 роки, у житті кількох поколінь вірмен вона залишила свій глибокий слід. Відтак 1992–1995 рр. у Вірменії прийнято називати «темними». Адже поряд із важкою енергетичною кризою виникла і проблема з продовольством. Було запроваджено хлібні картки – 200 г у добу на людину. Для порівняння, в блокадному Ленінграді норма хліба складала 250 г на день [3].

Промислове виробництво у Вірменії, яка колись в Радянському Союзі була одним із центрів передових технологій, фактично зупинилося: розпад СРСР зруйнував системи постачання і транспорту. Через війни на Кавказі (в Чечні, Грузії та Нагірному Карабасі) Вірменія була відрізана не лише від необхідних промисловості поставок газу та електроенергії – виробничі ланцюги були розірвані і не могли бути відновлені в умовах однієї маленької незалежної держави. Й хоча Вірменія і перемогла у війні за Нагірний Карабах, у перші роки незалежності в країні панували холод і пітьма – багатьом доводилося палити меблі і рубати ліс для опалення власних помешкань. ВВП у 1992 р. скоротився на 41%, і лише в 1994-му, після закінчення війни, він виріс на 5%. Інфляція у тому-таки 1994 р. сягнула 5273%, понад половина населення опинилася за межею бідності [4].

Зважаючи на викладене та результати першої карабаської війни на початку 90-х рр. XX ст., коли Вірменія не лише захопила Нагірний Карабах, але й окупувала прилеглі території Азербайджану, вона була змушена цілком підтримати (і у неї фактично не було альтернативи) підходи РФ до питань зовнішньої політики та безпеки Південного Кавказу. Вірменію було фактично кинуте в «братерські обійми» Росії, що обумовило безпосередню участь Єревана в інтеграційних проєктах під егідою РФ, активним учасником яких вона стала ще в 90-і.

Як зазначив у своїй праці азербайджанський дослідник А. Гасанов, підхід Росії до безпекового середовища Південного Кавказу й оголошені нею плани, пов'язані з проблемами безпеки, невдовзі по розпаді СРСР із «повним розумінням» було зустрінуте лише Вірменією. Залученню до зони безпеки Південного Кавказу «нерегіональних геополітичних гравців» і «центрів сили» іншими країнами регіону, на думку дослідни-

ків, сприяло те, що Росія, як і на всьому пострадянському просторі, для «збереження своїх можливостей впливу», почала віддавати перевагу в Каспійсько-Чорноморському басейні і на Південному Кавказі традиційному використанню внутрішніх конфліктів, відкритій чи опосередкованій підтримці войовничого етнічного сепаратизму, байдужому ставленню до порушення територіальної цілісності держав й іншим подібним інструментам [5, с. 323].

Припинення вогню і «замороження» карабаського конфлікту у 1994 р. не лише зафіксували нову конфігурацію держав Південного Кавказу, а й обумовили подальший розвиток вірменської держави, зокрема її орієнтацію на Російську Федерацію як свого єдиного союзника у протистоянні з Азербайджаном, який попри складну економічну ситуацію та важку поразку у війні не визнав її наслідки і не відмовився від намірів повернути свою загальновизнану територію. Згідно міжнародного права його позиція була набагато ґрунтовнішою ніж у ворога – помилковим, але натоді виправданим для Вірменії рішенням стала окупація т. зв. «поясу безпеки», територія якого не мала жодного стосунку до Нагірного Карабаху. А отже, саме Вірменія була беззаперечним агресором, а Азербайджан – його жертвою, яка мала значно більші матеріальні та людські ресурси для відновлення справедливості.

Таким чином, 90-і рр. ХХ ст. минули для Вірменії під знаком кризових явищ у суспільстві, обтяжених пірровою перемогою у першій карабаській війні. Не маючи особливих ресурсів для внутрішнього розвитку, окуповані території стали важким тягарем для вірменської держави. З іншого боку зниження градусу напруги після 1994 р. сприяло поступовому відновленню Вірменії і нормалізації життя.

Назагал, 1990-і рр. пройшли на пострадянському просторі, зокрема й у Росії, під гаслом лібералізації та демократизації суспільного життя, що не могло не позначатися на лояльному ставленні спадкоємця СРСР Російської Федерації до спроб інших пострадянських країн вийти зі сфери її впливу. Навіть для Вірменії, яка практично в усьому залежить від РФ як у військовому, так і в економічному плані, пошук альтернативних партнерів був обумовлений не лише багатовекторністю політики, а й життєвою необхідністю, адже Росія одночасно підтримувала обидві сторони карабаського конфлікту, а не лише свого номінального союзника.

Відтак останнє десятиліття ХХ ст. Вірменія витратила на спроби (без особливого успіху) легітимізувати територіальні здобутки у війні з Азербайджаном, а також намагання будувати по змозі хоча б зовні демократичне суспільство. Змінюваність влади як ознака демократії стала притаманною і незалежній Вірменії, першим президентом якої 17 жовт-

ня 1991 р. став Левон Тер-Петросян, котрого в лютому 1998 р. змінив Роберт Кочарян, колишній президент незвіданої Нагірно-Карабаської республіки.

Саме за них відбулися кроки, спрямовані на подолання наслідків тоталітаризму, що виявилось у налагодженні політичних контактів із ЄС. Перше засідання ЄС за участю глав держав Азербайджану, Вірменії та Грузії відбулося 22 квітня 1996 р. в Люксембурзі. На ньому було підписано Угоди про партнерство і співробітництво між Європейським співтовариством, державами-членами ЄС і країнами Південного Кавказу. Реалізація цих домовленостей мала сприяти зміцненню демократичних інститутів і соціально-економічної інфраструктури регіону шляхом посилення співробітництва та політичного діалогу між країнами, що входять до його складу.

22 червня 1999 р. в Люксембурзі ЄС та країни Південного Кавказу підписали Спільну декларацію. Основною її метою було продовження демократичних реформ у всіх сферах суспільного життя, а також підтримання мирного процесу в регіоні. Дієвим інтегратором процесів реалізації підписаних з ЄС договорів й інструментом гармонізації європейських і південнокавказьких норм та стандартів стала розроблена в 2004 р. Європейська політика сусідства. Вона була покликана забезпечити майбутнє розширення ЄС і зближення зі своїми 16-ма найближчими сусідами з метою зміцнення загального соціального добробуту, політичної стабільності та регіональної безпеки на основі демократичних цінностей, верховенства права і механізмів захисту свобод прав людини [6, с. 36].

Таким чином, подолання наслідків тоталітаризму для вірменської держави у 90-х рр. ХХ ст. і намагання побудувати демократичну пострадянську державу поєднувалося із пошуками виходу з економічної та фінансової кризи й шляхів забезпечення власної безпеки у протистоянні з Азербайджаном. Зниження впливу Росії у регіоні в 1990-х рр. і міжрегіональне суперництво підштовхнули Вірменію до пошуку стратегічних варіантів, які доповнили б її традиційний союз із Москвою. Зумівши адаптуватися до нових умов шляхом налагодження співробітництва з ЄС, НАТО та США, Вірменія демонструвала обережність і не намагалася змінити свої стратегічні пріоритети.

За словами С. Саркісяна, нові партнерства, які гарантують безпеку, суверенітет та територіальну цілісність Вірменії, не ставлять під сумнів альянс із Росією. І, таким чином, вірність Росії та співробітництво із Заходом не були несумісними у межах загального зовнішньополітичного курсу нової незалежної держави [7, с. 15], що стало основою безпекової доктрини Вірменії на межі століть. Багатовекторність зовнішнього кур-

су Вірменії стала ще одним із феноменів, типових для пострадянського простору, адже її сповідували й інші держави, утворені після падіння СРСР, зокрема тривалий час і Україна.

На жаль для Вірменії, на розвиткові мирних процесів на її території позначилися як заморожений конфлікт із Азербайджаном, так і опосередковано пов'язаний із ним терористичний акт 27 жовтня 1997 р. у вірменському парламенті, внаслідок якого були вбиті прем'єр-міністр, спікер парламенту і два його заступники [8]. Цей акт пов'язують зокрема з президентом Вірменії Р. Кочаряном, який змінив попередника внаслідок кризи, викликаній визнанням попереднім президентом факту неможливості утримання бідною Вірменією території Нагірного Карабаху в історичній перспективі у неминучому протистоянні з багатим нафтою та газом Азербайджаном.

Перспектива подальшого протистояння з Азербайджаном та активізація Туреччини в регіоні стали передумовою подальшого тісного зближення з Росією. Як результат у серпні 1994 р. було затверджено угоди про спільну охорону вірмено-турецького кордону і співробітництво між прикордонними службами Вірменії та Російської Федерації. 16 березня 1995 р. було підписано договір про розміщення на території Вірменії збройних сил Росії [9]. Завдяки цим договорам Москва не лише посилила свій вплив на Південному Кавказі, але й із підписанням Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу (підписаний 29 серпня 1997 р., набув чинності в листопаді 1998 р.) фактично перетворила Вірменію на свого сателіта і безальтернативного союзника на Кавказі.

Трагічний фінал 1990-х, який відбувся у стінах парламенту, означав для Вірменії не лише ліквідацію можливості вирішення конфлікту з Азербайджаном мирним шляхом, а й визначив подальшу долю Вірменії як бідного сателіта Росії, оточеного ворогами та позбавленого зрозумілих перспектив розвитку. Проблеми Вірменії значною мірою визначалися необхідністю брати участь у повномасштабній гонитві озброєнь для захисту своїх територіальних надбань після війни з Азербайджаном, який використовував для цього доходи від продажу нафти та газу, натомість Вірменія могла покладатися лише на допомогу Росії, а саме пільгові поставки озброєнь, а також наявність «безпекової парасольки» ОДКБ (яка продемонструвала свою неефективність під час другої вірмено-азербайджанської війни 2020 р.).

Таким чином, подолання наслідків тоталітаризму і побудова демократичної держави ввійшли у прямиий конфлікт із суспільним консенсусом, який передбачав фіксацію результатів першої війни за Нагірний Карабах. Роль агресора, яку взяла на себе Вірменія, перекрыла їй не лише

можливість мирного врегулювання конфлікту, а й визначила подальші перспективи розвитку Вірменії у XXI ст., у якому вона стала фактично васалом Росії, цілком залежним від її волі у споконвічному протистоянні з Азербайджаном, розмінявши перспективи розвитку на утримання захоплених територій, втрата яких була лише справою часу.

Використані джерела та література:

1. The South Caucasus and the importance of U.S. interests. URL: <http://sfppr.org/2013/06/the-south-caucasus-and-the-importance-of-u-s-interests/>
2. Савін С. Пріоритетні питання зовнішньої політики США у Чорноморському регіоні. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 4 (13). С. 237–243.
3. «Темные годы»: в Ереване презентовали сборник рассказов о холодных 90-х годах. URL: <https://newsarmenia.am/news/armenia/temnye-gody-v-erevane-prezentovali-sbornik-rasskazov-o-kholodnykh-90-kh-godakh->
4. Независимая Армения – тернистый путь длиной в 25 лет. URL: <https://carnegieendowment.org/2017/03/15/ru-pub-68276>
5. Гасанов А. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. Баку, «Zərdabi LTD» MMC, 2014. 672 с.
6. Алексанян А. Современные вызовы интеграционным процессам на Южном Кавказе: европейское и евразийское измерения. *Центральная Азия и Кавказ*. 2014. Т. 17, вып. 3. С. 31–44.
7. Минасян Г. Армения, российский форпост на Кавказе? URL: https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/ifri_rnv_minassian_armenie_russie_rus_fevr2008.pdf
8. Теракт в парламенте Армении. URL: <https://kavkaz-uzel.eu/articles/232322>
9. Внешнеполитический выбор Армении: политика обеспечения максимальной безопасности. URL: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-03283302/document>

УДК 94:316.43+330.34 (574)

О.Ф. Деменко

кандидат політичних наук, доцент

УСПІХИ І НЕВДАЧІ РОЗБУДОВИ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ В КАЗАХСТАНІ

У статті проаналізовано особливості внутрішньої та зовнішньої політики Республіки Казахстан у сучасних геополітичних реаліях. Встановлено, що внаслідок масових заворушень на початку 2022 р. та їх придушення за допомогою підконтрольного росії ОДКБ, у країні завершився процес транзиту влади і чинний президент К.-Ж. Токаєв зосередив у своїх руках всі владні повноваження. Обґрунтовано висновок, що для збереження власної державності та міжнародної суб'єктності Казахстану

доцільно переосмислити доцільність привілейованого становища РФ у своїй зовнішній політиці і активізувати контакти із іншими регіональними та глобальними державами.

Ключові слова: Центральна Азія, Республіка Казахстан, зовнішня політика, російська агресія, соціально-економічна ситуація.

Successes and Failures of Building an Independent State in Kazakhstan

The Features of the internal and foreign policy of the Republic of Kazakhstan in modern geopolitical realities are analyzed. It is proved that as a result of civil disorder at the beginning of 2022 and their suppression with the help of the CSTO controlled by Russia, the process of the transition of power in the country ended and the current president K.-J. Tokayev concentrated all the power in his hands. It is concluded that in order to preserve its own statehood and international subjectivity of Kazakhstan, it is expedient to reconsider the expediency of Russia's privileged position in its foreign policy and to intensify contacts with other regional and global states.

Keywords: Central Asia, the Republic of Kazakhstan, foreign policy, Russian aggression, socio-economic situation.

Російська агресія проти України негативно вплинула на міжнародну безпекову ситуацію та ускладнила зовнішньополітичне позиціонування окремих пострадянських держав. Республіка Казахстан (РК), найбільша і найрозвиненіша країна Центральної Азії (ЦА), окрім цього на початку 2022 р. зіткнулася з серйозною внутрішньополітичною кризою, яка призвела до масових протестів із людськими жертвами та масштабними руйнуваннями.

Враховуючи лідерські позиції Казахстану в регіоні Центральної Азії, події, що відбуваються у цій країні, викликають жвавий інтерес як у казахстанських науковців та аналітиків, так і у зарубіжних дослідників.

Зовнішня політика Казахстану після проголошення незалежності характеризувалася багатовекторністю та гнучкістю у відносинах із різними партнерами та помітною активністю й ініціативністю на глобальному та регіональному рівнях системи міжнародних відносин. Такий підхід сприяв зміцненню міжнародного авторитету цієї країни. Крім цього, за багатьма соціально-економічними показниками РК тривалий час вважалася однією з найбільш стабільних і розвинених країн не тільки регіону ЦА, а й усього пострадянського простору. Рівень життя у

Казахстані, згідно з офіційною статистикою, є одним із найвищих серед нових незалежних держав [1].

З іншого боку, загострилася низка проблемних факторів, що останніми роками стали обмежувати поступальний розвиток республіки та вимагали швидкого вирішення. Серед цих факторів слід відзначити: домінування у структурі виробництва сировинних галузей та низьку конкурентоспроможність обробного сектора економіки; відсутність доступу малих та середніх підприємств до довгострокового кредитування; диспропорції у соціально-економічному розвитку регіонів країни; нерівний доступ мешканців різних регіонів до комунальних та державних послуг; нестача кваліфікованих кадрів, яка зумовлена недоліками у системі освіти; наявність корупції, непрозорості, безвідповідальності, некомпетентності серед чиновників різного рівня [2].

Крім цього, масові протести, які розпочалися після підвищення цін на автомобільний газ й охопили ключові міста держави у січні 2022 р. та призвели до численних жертв і руйнувань, похитнули імідж РК як однієї із найуспішніших і стабільних пострадянських країн та негативно вплинули на її майбутні перспективи.

На початку 2022 р. в умовах наростання кризи президент К.-Ж. Токаєв реалізував низку заходів, які дозволили зосередити владу у своїх руках та сформувати єдиний центр прийняття рішень для нормалізації ситуації в країні. За допомогою військ Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) ситуацію у Казахстані вдалося стабілізувати. Основним підсумком протестів стало завершення процесу транзиту влади, запущеного Н. Назарбаєвим у 2019 р.

За результатами референдуму 5 червня 2022 р. у Казахстані відбулася конституційна реформа, спрямована на позбавлення впливу та привілеїв першого президента Н. Назарбаєва. При цьому вона майже жодним чином не обмежила владні повноваження чинного президента Токаєва.

Протягом 2022 р. Н. Назарбаєв втратив державні повноваження та частину регалій, згадки про нього прибрали з Конституції та законів країни. Зокрема у вересні 2022 р. парламент Казахстану проголосував за виключення Дня першого президента зі списку державних свят. Дата 1-го грудня була оголошена державним святом у 2011 р. президентським указом на визнання заслуг Н. Назарбаєва перед державою [3]. Це свято було частиною сформованого культу особистості першого президента, якого тогочасна державна пропагандистська машина представляла як видатного державного діяча на зразок Кемаля Ататюрка.

Також у вересні 2022-го було внесено зміни до Конституції країни,

відповідно до яких столиці Казахстану Нур-Султану була повернута колишня назва – Астана.

Усе це дає підстави говорити про ознаки демонтажу культу особистості першого президента. Водночас створена у РК авторитарна система суперпрезидентської влади продовжує існувати, адаптуючись під чинного президента та його оточення. Хоча варто наголосити, що події січня 2022 р. показали, що влада К.-Ж. Токаєва надзвичайно хитка й не користується значним авторитетом у суспільстві, а власну посаду він зміг зберегти лише завдяки підтримці Кремля.

У своєму Посланні до народу Казахстану від 1 вересня 2022 р. президент К.-Ж. Токаєв оголосив рішення про проведення позачергових виборів: глави держави у листопаді 2022 р.; депутатів парламенту – в наступному 2023 р. Свою ініціативу щодо необхідності проведення позачергових виборів президент Казахстану обґрунтував потребою отримання «нового довірчого мандату народу» [4].

У Посланні представлено низку економічних та політичних ініціатив, які експертне середовище одразу охарактеризувало як передвиборну програму чинного президента. Він прямо заявив про плани піти на новий термін та намір продовжити президентські повноваження з п'яти до семи років, заборонивши обіймати вищу державну посаду більше одного терміну. Зазначені ініціативи було оперативно внесено до Конституції.

Що ж спонукало казахстанського президента і його оточення піти на такі кроки? По-перше, чинна влада не впевнена, що зможе зберегти під контролем політичну та соціально-економічну ситуацію в країні до наступних президентських виборів, які мали б відбутися у 2024 р. Занадто багато проблем постало перед сучасним Казахстаном: геополітична невизначеність у контексті російської агресії проти України, соціальна напруженість у суспільстві, загострення соціально-економічних проблем. По-друге, К.-Ж. Токаєв остерігається реваншу з боку Н. Назарбаєва, його впливового оточення та членів родини, які все ще залишаються інкорпорованими в органи влади, державні компанії, фінансовий сектор та інформаційний простір. Занепокоєння, що ці сили можуть підготуватися для протидії нинішньому режимові, змусило владу оголосити дострокові президентські вибори, до яких ніхто з опонентів не матиме часу належним чином підготуватись [5].

Те саме стосується і дострокових парламентських виборів. Нинішній парламент був сформований у січні 2021 р., коли Н. Назарбаєв ще був головою партії «Нур Отан», яку в березні 2022 р. перейменували на «Аманат». Відповідно у цьому скликанні парламенту є багато ставлени-

ків колишнього президента. Тому К.-Ж. Токаєв через дострокові вибори прагне завести до парламенту контрольованих ним людей.

Загалом варто нагадати, що за часи незалежності у Казахстані президентські вибори проходили шість разів, причому п'ять разів вони були якраз достроковими та лише один раз відбулися у визначений законодавством термін. Також поширеною була практика проведення всенародних референдумів, на яких періодично вносились зміни до Конституції країни, неодноразово продовжувались терміни повноважень президента тощо. Президент К.-Ж. Токаєв протягом 2022 р. спромігся напрочуд легко двічі змінити Конституцію, спочатку за допомогою маніпулятивного референдуму, а потім через затвердження змін підконтрольним йому парламентом. Такий волюнтаристський підхід поступово сформував фундамент авторитарного правління у цій країні.

Передвиборна кампанія позачергових президентських виборів, які призначені на 20 листопада 2022 р. і на яких К.-Ж. Токаєв розраховував упевнено переобратися, нічим не відрізнялася від електоральних кампаній у часи першого президента. Все відбувалося під контролем влади, чинного президента підтримувала широка «народна коаліція», до виборів було допущено лише контрольованих опонентів, яким відведено роль масовки.

Слід нагадати, що після обрання на посаду президента Казахстану К.-Ж. Токаєв заявляв, що бачить своє завдання у тому, щоб сприяти розвитку багатопартійності, політичної конкуренції та плюралізму думок у суспільстві. Як наслідок, з'явилися обережні сподівання на лібералізацію політичної системи країни.

У 2020 р. в Казахстані ухвалено новий закон про мирні зібрання громадян, який скасував потребу в отриманні дозволів, запровадивши лише необхідність подавати повідомлення щодо проведення будь-якої громадської акції. Насправді з'ясувалося, що внесені зміни до законодавства про мирні збори громадян носять формальний характер і запроваджують ще більше обмежень, адже будь-які публічні акції потрібно проводити у спеціально визначених для цього місцях, заздалегідь узгоджувати їх із місцевою владою (акіматами), яка має досить важелів для відмов. На організаторів заходів та їхніх учасників покладається ще більше обов'язків, а покарання за недозволені протести значно посилено. Статистика свідчить про значну кількість відмов на проведення мирних акцій, зокрема за 2022 р. станом на вересень було зафіксовано більше таких відмов у проведенні мирних зібрань громадян [6].

Така сама невтішна ситуація складається і щодо розвитку багатопартійності. В 2020 р. у країні було ухвалено поправки до законодавства, які

знизили необхідну для реєстрації політичних партій кількість членів із 40 тис. до 20 тис. осіб. Після кривавих подій січня 2022 р. влада запропонувала проєкт закону, де ця чисельність зменшується до 5 тис. осіб. Щоправда на розгляді парламенту цей законопроєкт так і не з'явився. Але незмінною залишається ситуація, за якої адміністрація президента зберігає повний контроль за реєстрацією партій через Міністерство юстиції. Як наслідок, за роки президенства К.-Ж. Токаєва незалежних від влади політичних партій у Казахстані так і не з'явилося, оскільки реєстрацію можуть пройти лише лояльні політичні проєкти, які створює режим згори для імітації багатопартійності.

Це дає підстави незалежним аналітикам та опозиційним силам звинувачувати владу РК в імітації реформ і збереженні авторитарної системи. На їхню думку, майже всі закони та регулювання, які спрямовані на обмеження політичних прав і політичної активності громадян у політиці, продовжують діяти як засіб збереження влади. Адже наявність незалежних партій, конкурентні вибори та право на мирні зібрання є загрозою для режиму, особливо з урахуванням низького рівня його підтримки серед населення [6].

Прагнення казахстанської влади представити зміни до Конституції як перехід до нової моделі державного устрою шляхом скорочення президентських повноважень та посилення ролі парламенту насправді не відповідають дійсності. Адже центральна роль президента у політичній системі залишається без змін. Вона дозволяє К.-Ж. Токаєву, як свого часу його попередникові, обмінювати політичну лояльність еліт і бюрократії на державні посади та ресурси. Вже зараз стає очевидним, що після втрати впливу Н. Назарбаєва чинний режим персоніфікується навколо постаті другого президента, який повністю зберігає контроль над парламентом та впливає на зміст законотворчої діяльності. Для прикладу, заперечення та редакційні зміни президента за конституційними законами долаються трьома чвертями голосів обох палат, а за звичайними законами – двома третинами. Якщо заперечення не подолано, закон буде ухвалено в редакції президента. При цьому президент зберігає можливість змінювати Конституцію та довільно розпускати парламент. Про якийсь баланс тут взагалі не доводиться говорити. Це радше повне домінування президента над парламентом та узурпація ним функцій законодавчої влади [7].

Щодо оцінки швидкості й ефективності політичних та соціально-економічних реформ, цілком слушною є думка казахстанського політолога Д. Альжанова, який зазначив, що К.-Ж. Токаєв та його адміністрація надзвичайно швидко й успішно діють у питаннях продовження та зміц-

нення його влади на посту президента, але вкрай повільно та нерішуче реалізують питання демократизації [8]. І дійсно, незалежні політичні партії не реєструються, можливість проведення чесних та вільних виборів виглядає ілюзорною, економічні реформи не приносять очевидного результату, деолігархізація лише декларується.

На міжнародній арені Казахстан і надалі намагається реалізовувати багатовекторну зовнішню політику. Незважаючи на значну економічну й транзитну залежність від РФ, РК поступово намагається дистанціюватися від кремля. Хоча Астана офіційно й не засудила віроломне російське вторгнення в Україну, але заявила, що поважає територіальну цілісність України та не визнає суб'єктність сепаратистських анклавів, створених на загарбаній українській території.

Казахстан прямо виступив проти псевдореферендумів, які були поспіхом сфальсифіковані РФ у вересні 2022 р. у чотирьох українських областях для обґрунтування злочинної анексії українських територій. МЗС РК заявило, що позиція Казахстану із зазначеного питання «виходить із принципів територіальної цілісності держав, їхньої суверенної рівності та мирного співіснування» [9]. За відмову підтримувати злочинну політику Кремля російські політики та пропагандисти регулярно погрожують Казахстану, а деякі з них прямо звинуватили адміністрацію Токаєва у «невдячності» після того, як війська промосковського ОДКБ допомогли йому пережити криваву та безпрецедентну політичну кризу в січні 2022 р.

Після оголошеної у Росії восени 2022 р. «часткової» мобілізації для продовження злочинної агресії проти України, до сусідніх держав ринув потік російських громадян, які не бажають відправлятися на війну. За офіційними даними, з 21 вересня 2022 р. до Казахстану в'їхало майже 300 тис. росіян [10]. Влада країни закликала казахстанців виявити турботу про мігрантів і пообіцяла не видавати назад тих, хто втік від мобілізації, якщо тільки на батьківщині їх не буде оголошено у розшук. Гостинність, з якою намагаються зустрічати росіян у Казахстані, руйнує стереотипи московської пропаганди про русофобію в Казахстані. Хоча, з іншого боку, казахстанська громадськість із пересторогою сприймає масовий наплив росіян, побоюючись, чи не стануть вони засобом дестабілізації і без того складної суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в РК.

Казахстан має вагомі причини для відмежування від РФ. Близько 20 % населення країни все ще становлять етнічні росіяни, які здебільшого проживають на півночі країни, і багато з яких налаштовані про-російськи. РК останніми роками дедалі наполегливіше здійснює спроби

дерусифікації, сприяє поширенню використання казахської мови, відмовляється від кирилиці, стимулює ідею самоідентифікації казахстанців як незалежної нації. Казахстан намагається дотримуватися зваженої позиції щодо російської агресії проти України, наполегливо відкидаючи прагнення кремля заручитися його підтримкою.

У той час як РФ перетворюється на світового вигнанця через свою нічим не спровоковану криваву війну проти України та поступово втрачає вплив у Центральній Азії, свої позиції в регіоні впевнено зміцнює Китай, розширюючи тут свої інфраструктурні та індустріальні проекти.

Загалом, КНР закликає країни регіону ЦА протистояти спробам зовнішніх сил втягнути їх в конфлікти великих держав і примусити прийняти чийсь сторону. Країни Центральної Азії, на думку Пекіна, мають триматися подалі від геополітичних конфліктів і забезпечувати економічні інтереси Китаю.

Щодо Казахстану, радше всього Китай прагне не посилення свого абстрактного геополітичного впливу, а більш конкретних речей, як-то природні ресурси, доступ до ринків та можливість реалізації інфраструктурних проектів. Пекіну також важливо, щоб Астана підтримувала ініціативи КНР на міжнародній арені.

Той факт, що Китай приділяє велику увагу відносинам із Казахстаном, був підкріплений візитом лідера КНР Сі Цзіньпіна до Астани 14 вересня 2022 р. Слід наголосити, що це був перший закордонний офіційний візит для китайського лідера після майже трирічної перерви, протягом якої Сі Цзіньпін не залишав межі своєї країни.

Найважливішим підсумком візиту для Казахстану стало запевнення з боку Голови КНР, що Піднебесна буде «рішуче підтримувати Казахстан у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності..., забезпеченні стабільності та розвитку..., категорично виступатиме проти втручання будь-яких сил у внутрішні справи» Казахстану [11]. На тлі погроз та територіальних претензій, які постійно лунають на адресу РК з боку російських політиків та пропагандистів, підтримка Пекіна є надзвичайно важливою для Астани.

Варто додати, що Китай поступово створює конкуренцію російським виробникам зброї. Останнім часом було підписано кілька досить великих контрактів КНР із Казахстаном на постачання озброєння і військової техніки (ОВТ), зокрема безпілотних літальних апаратів, ракетних систем і навіть транспортних літаків, тобто якраз тих видів ОВТ, де донедавна у росіян була монополія [12].

Туреччина на тлі зміни балансу сил у регіоні також активізується у Центральній Азії. Анкара прагне позиціонувати себе як альтернативу

російській логістиці в межах китайської ініціативи «Один пояс – один шлях», яка спрямована на транспортування товарів із Китаю до Європи. Наразі, коли санкції проти РФ значно обмежують міжнародну транспортну активність на її території, використання турецької інфраструктури може стати тут важливою опцією.

Також зміцнюється економічна співпраця Туреччини із центральноазійськими країнами, зокрема з Казахстаном. У ході державного візиту К.-Ж. Токаєва 10 травня 2022 р. до Анкари, який обидві сторони назвали таким, що «знаменує нову еру відносин», було підписано низку міждержавних угод, спрямованих на збільшення взаємного річного товарообігу до показника 10 млрд дол. [13].

Президент Туреччини Р.-Т. Ердоган, як і лідер КНР, висловив рішучу підтримку територіальній цілісності та суверенітету Казахстану. Враховуючи, що найбільш очевидні потенційні загрози для суверенітету Казахстану походять від його північного сусіда, такі висловлювання двох світових лідерів виглядають як попередження агресивній політиці Кремля.

Сполучені Штати Америки також нарощують свої зусилля в регіоні ЦА, де ключовою країною американської стратегії є саме Казахстан. Протягом 2022 р. відбувся візит до регіону заступника державного секретаря, США посилили взаємодію у форматі «С5+1». Центральноазійські країни відвідав голова Центрального командування США. Пріоритетами для американської політики є питання підвищення рівня безпеки, зміцнення співробітництва у боротьбі з тероризмом. США залишаються одним із найбільших інвесторів у регіоні та посилюють дипломатичні зусилля на противагу РФ і КНР.

Зміцненню регіонального лідерства та міжнародної репутації Казахстану посприяв факт проведення протягом осені 2022 р. в Астані цілої низки міжнародних заходів. Зокрема відбулися саміти: Наради щодо взаємодії та заходів довіри в Азії, Ради глав держав СНД та новоствореного формату Центральна Азія + Росія. За участі папи римського Франциска у столиці РК відбувся VII з'їзд лідерів світових та традиційних релігій, який відвідали близько 100 делегацій із 50 країн світу [14].

Таким чином можемо констатувати, що найголовнішим підсумком внутрішньополітичного розвитку Казахстану у 2022 р. слід вважати завершення процесу транзиту влади від першого президента Н. Назарбаєва до К.-Ж. Токаєва. Чинний президент зосередив у своїх руках всю повноту влади, він так само як і його попередник підлаштовує політичну систему Казахстану під себе, виходячи зі своїх інтересів, обґрунтовуючи державними потребами часті зміни до Конституції, доцільність проведення референдумів та дострокових виборів. На тлі обіцянок демокра-

тизації та соціально-економічних реформ пропонуються до реалізації косметичні та технічні новачії, які не змінюють політичну систему, але при цьому створюють сприятливі умови для продовження повноважень та посилення персональної влади.

На міжнародній арені Казахстан продовжує намагатися реалізовувати багатовекторну зовнішню політику, поєднуючи розвиток союзницьких відносин з РФ із прагненням зміцнювати відносини зі США, ЄС, Туреччиною та Китаєм, який поступово перетворюється на найбільш впливового партнера РК. Водночас такий підхід дедалі більше обмежує зовнішньополітичні можливості і стає загрозою для Казахстану. Для збереження власної державності та міжнародної суб'єктності Астані доцільно переосмислити доцільність привілейованого становища Москви у своїй зовнішній політиці через усвідомлення загроз, які виходять від цього агресивного й непередбачуваного сусіда, активізувати контакти з тими регіональними і глобальними державами, які в умовах турбулентної геополітичної ситуації у світі зацікавлені у сильному та незалежному Казахстані, диверсифікувати торговельні шляхи й зміцнювати власну обороноздатність.

Використані джерела та література:

1. Деменко О.Ф. Проблеми соціально-економічної модернізації Казахстану. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. № 4 (16). 2021. С. 213–231.
2. Деменко О.Ф. Республіка Казахстан у нових геополітичних реаліях. *Науковий щорічник «Україна дипломатична»*. 2022. Випуск XXIII. С. 326–337.
3. «День второго президента не за горами». В социальных сетях обсуждают «денационализацию». *Радио Азаттык*. 07.09.2022. URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-social-media-rejection-of-first-president-s-day/32022861.html>
4. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. 1 сентября 2022 г. URL: <https://baiterek.gov.kz/ru/president-messages/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstana-1-sentyabrya-2022-g>
5. Калмурат А. «Опасается реванша со стороны Назарбаевых». Зачем Токаев идет на новые выборы? *Радио Азаттык*. 01.09.2022. URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-tokayev-seeks-second-term-in-snap-election-dosym-satpayev/32014348.html>
6. Айдархан А. «Сохранить власть и стать новым «патриархом»». Слова и дела президента Токаева. *Радио Азаттык*. 26.09.2022. URL: <https://rus.azattyq.org/a/32051047.html>
7. Калмурат А. «Режим персонифицируется под второго президента». Димаш Алжанов – о переписывании Конституции. *Радио Азаттык*. 09.05.2022. URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-constitutional-amendments-political-analyst-alzhanov-interview/31838824.html>
8. Троценко П. Игра Токаева на опережение, имитация реформ и сценарии назарбаевской эпохи. Казахстан перед выборами. *Радио Азаттык*. 16.09.2022. URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-pre-election-situation-dimash-alzhanov-interview/32035545.html>

9. Риклтон К. «Помнить о возможном поражении России». Псевдореферендумы Кремля Центральная Азия встретила молчанием. *Радио Азаттык*. 05.10.2022. URL: <https://rus.azattyq.org/a/pomnit-o-vozmozhnom-porazhenii-rossii-tsentralnaya-aziya-vstretila-molchaniem-psevdoreferendумы-kremlya/32065424.html>
10. Москва «возмущена», Астане не по нраву ее «тональность». Эхо слов украинского дипломата. *Радио Азаттык*. 05.10.2022. URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-russia-controversy-over-ukrainian-ambassador-s-remarks/32066514.html>
11. Президент Касым-Жомарт Токаев провел встречу с Председателем КНР Си Цзиньпином. *Официальный сайт Президента Республики Казахстан*. 14.09.2022. URL: <https://akorda.kz/ru/prezident-kasym-zhomart-tokaev-provel-vstrechu-s-predsedelem-кнр-си-цзиньпин-1482656>
12. Алимова Е. Отдаление от медведя и приближение к дракону, или Усиливается ли Китай в Центральной Азии? *Радио Азаттык*. 08.08.2022. URL: <https://rus.azattyq.org/a/central-asia-chinas-role-rafaello-pantucci/31975286.html>
13. Стэндиш Р. Страны на замену. Турция и Китай воспользуются тем, что Россия увязла в войне в Украине – они усиливаются в Центральной Азии. *Радио Азаттык*. 12.06.2022. URL: <https://rus.azattyq.org/a/turkey-china-see-opportunity-in-central-asia-after-moscows-ukraine-invasion/31893780.html>
14. Риклтон К. Визиты Си Цзиньпина и папы римского: почему они выгодны Казахстану? *Радио Азаттык*. 16.09.2022. URL: <https://rus.azattyq.org/a/vizity-si-tsinpinina-i-papy-rimского-pochemu-oni-vygodny-kazahstanu-/32035725.html>

УДК 94 : 323.2 (575.4)

О.М. Цапко

кандидат історичних наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ТУРКМЕНИСТАНУ

У статті розкрито сутність та основні ознаки політичного розвитку сучасного Туркменістану. До таких ознак належать наступні: кланово-трибальний характер функціонування державних інституцій країни; жорстка централізація системи державного управління; наявність позаконституційних владних повноважень керівника держави; грубе порушення прав людини; відсутність ефективної та дієвої опозиції існуючій владі тощо.

Зазначені характеристики політичної системи Туркменістану доповнюються наявністю в ній карально-репресивних органів та корупції, яка на сьогодні носить системний характер, пронизуючи всі щаблі влади Туркменістану. Усе це сприяє дедалі більшій ізоляції Туркменістану від світових глобалізаційних процесів та відставання його у своєму соціально-економічному та політичному розвитку.

Ключові слова: Туркменістан, політична система, опозиція, кланово – племінний принцип, інвестиційний клімат, економіка, пострадянський простір.

Features of the Political Development of Turkmenistan

The article is dedicated to the analysis of the main features of Turkmenistan's modern political development. The country is characterized by the clan-tribal model of the state institutions' functioning; harsh centralization of the state governance; unconstitutional powers of the country's leader; rude violations of the human rights; absence of the effective opposition to the ruling regime etc.

These features of Turkmenistan's political system are enhanced by the apparatus of repression and systemic corruption at all levels of the state institutions. As a result, these processes accelerate the isolation of Turkmenistan from the globalization process and decline of the political and socio-economic development of the country.

Keywords: Turkmenistan, political system, opposition, clan-tribal principle, investment climate, economy, post-soviet area.

Виходячи з політичної теорії, політична система держави передбачає перш за все наявність політичних інститутів, які представляють упорядковану сукупність, єдиний механізм, що визначає політичну організацію суспільства. Основу цих інститутів складає політична влада, яка діє на різних рівнях і виконує різноманітні суспільні функції [1, с. 383].

Щодо політичної розвитку нинішнього Туркменістану, то на сьогодні вона являє собою яскравим прикладом жорсткої авторитарної системи, в якій історично складені кланово - племінні чинники були поєднані із залишками радянського тоталітаризму.

В цьому відношенні слід зазначити, що у період XVIII–XIX ст. на території Туркменістану проживало 40 племен і 120 родів, серед яких ключову ролі відігравали шість найбільших племінних об'єднань: теке (текінці), , йомуди (емуди) салири і сарики, ерсари і бовдури [2, с. 50]. При цьому, кожне плем'я-земляцтво мало свій діалект та асоціювало батьківщину з територією свого фактичного проживання.

Зазначений кланово-племінний порядок зберігся і в радянський період [3, с. 204]. Запроваджуючи такі зміни, Москва намагалася сформувати своєрідну систему стримувань і противаг, яка дозволяла підтримувати внутрішньополітичну стабільність в республіках Центральної Азії і Туркменістан в цій системі не був винятком [3, с. 207].

Все призвело до того, що у Туркменістані на момент проголошення його незалежності в 1991 р. була сформована політична система в якій загальновизнані і прийняті демократичні конституційні норми перетворюються на своєрідний «красивий фасад», за яким криється жорстка тоталітарна система. Так, у прийнятій в 1992 р. Конституції Туркменістану передбачається поступовий перехід туркменського суспільства від радянської системи влади до демократичної [4], однак нове керівництво країни на чолі з першим президентом країни С. Ніязовим, фактично знівелювало зазначене конституційне положення.

Все це дало підстави сучасним українським дослідникам Р. Жангожі та Т. Метельовій кваліфікувати політичну систему як диктатуру з особливостями східних деспотій» [5, с. 214].

Всі ці вади політичного розвитку Туркменістану негативно відобразилися і на його економічному розвитку, оскільки в країні майже не вироблялося високотехнологічної продукції [6].

Тому подальший економічний розвиток країни пов'язувався її керівництвом з освоєнням багатючих запасів корисних копалин. Однак в умовах жорсткого контролю з боку держави навіть різке зростання експорту газу і нафти позитивним чином не вплинуло на зростання рівня життя широкого загалу громадян країни, оскільки владна верхівка акумулює в своїх руках майже 80 % прибутків [7].

Однак, всі ці недоліки і прогалини компенсувалися цілою низкою популістських краків з боку керівництва держави у соціальній сфері. Так, С. Ніязов з метою формування іміджу «захисника інтересів всіх громадян Туркменістану» запровадив безкоштовне користування населення газом, водою, електроенергією і сіллю, а також невисокі ціни на основні продукти харчування та пальне [8]. Схожої політики дотримувався і наступник Ніязова Г. Бердимухамедов.

Такі характеристики політичної системи Туркменістану доповнюються наявністю в інституту корупції. Так, в індексі сприйняття корупції за 2020 р. Туркменістан перебував на 165-му місці, хоча ще в 2016 р. був 154-м. У межах регіону Центральної Азії показники саме Туркменістану є найкритичнішими (найкращі – у Казахстану) [9].

Наступною особливістю політичного розвитку Туркменістану формування культу особи її керманічів. Зокрема першого президента країни С. Ніязова було наділено майже необмеженими владними повноваженнями.

У жовтні 1993 р. туркменський парламент (Халк Маслахати) присвоїв Ніязову ім'я Туркменбаші («батько туркменів»), а в грудні 1999-го він стає довічним президентом Туркменістану [10]. Оскільки сам Ніязов є

вихідцем з ахальських текінців, основні посади в центральних органах державного управління, обіймають представники цієї етнічної групи [11].

Симптоматично, що за період правління С. Ніязова в Туркменістані було створено понад 14 тис. його статуй і погрудь.

В 2001 р. С. Ніязов вида «Рухнаму» (туркм. «Книга духу») [12], в якій він позиціонує себе як засновник сучасної туркменської національної ідеології.

Після смерті С. Ніязова, його наступник Г. Бердимухамедов, теж продовжив політику формування вже власного культу особи. Правда, на початках свого правління він намагався провести певні демократичні реформи. Які були пов'язані з поступовим згортанням культу особи С. Ніязова [13].

Однак, згодом Г. Бердимухамедов почав вибудовувати власну владну вертикаль, яка базувалася на його одноосібній владі. На початках він поступово позбувся осіб, які зрештою привели його до влади – т. зв. «групи 29» на чолі з колишнім керівником служби охорони С. Ніязова – А. Реджеповим [14].

Далі, ідучи слідом за своїм попередником, Г. Бердимухамедов при своїх собі титул «Аркадаг» (Покровитель). При цьому, державно-політичне управління Г. Бердимухамедова, так само як і його попередника, залишається закритим, у ньому переважає сімейно-клановий характер формування владної верхівки. Створена Г. Бердимухамедовим модель політичної системи Туркменістану, функціонує в рамках суворої ієрархії, де пріоритетними є особиста відданість президентові та родинно-кланові зв'язки. Так, згідно з розміщеною у ЗМІ інфограмією сьогодні майже $\frac{3}{4}$ державних чиновників є текінцями, тобто представниками племені, вихідцем якого є і сам Г. Бердимухамедов.

При цьому, клановість системи державного управління поєднується з яскраво вираженим nepотизмом. Інформація про родичів-високопосадовців є максимально утаємниченою; зазвичай окремі факти стають відомі завдяки журналістським розслідуванням. Іноді спливають окремі факти про сина президента Туркменістану Сирдара Бердимухамедова, в якому вбачали наступного президента держави. В лютому 2020 р. 38-річний син Бердимухамедова Сирдар став міністром промисловості і будівельного виробництва [15]. Саме тоді в експертному середовищі почала допускатися думка, що чинний керманіч готує собі правонаступника на посаді президента Туркменістану.

У березні 2022 р. С. Бердимухамедов після проведених дострокових президентських виборів, став третім президентом Туркменістану, що

дозволяє зробити висновок про збереження влади кланом Бердимухамедових в державі.

Важливою рисою, політичного розвитку Туркменістану, є відсутність в країні будь-якої опозиції та ЗМІ. Слабкість туркменської опозиції пояснюється передусім незначною соціальною базою її підтримки та відсутністю в країні демократичних традицій. Через це Туркменістані і надалі продовжує існувати однопартійна система. Єдиною офіційно зареєстрованою політичною партією в країні залишається Демократична партія Туркменістану (ДПТ), що являє собою по суті колишню Компартію республіки, яка лише змінила свою назву. У складі керівництва Демпартії, як і в керівництві держави загалом, також преважають вихідці з найвпливовішого туркменського племені теке. Те саме стосується і найбільш наближеної до владної верхівки країни, громадської організації Туркменістану – Гуманітарної асоціації туркменів світу, яка була створена у травні 1991 р. [16].

У неформальній опозиції ахальським текінцям перебували представники нетекінських етнорегіональних структур, зокрема громадський рух Туркменістану «Ватан», представлений головне вихідцями з північного Туркменістану. В іншій опозиційній політичній силі, Республіканській партії Туркменістану, переважали вихідці з південних регіонів країни. Також у середині 90-х рр. ХХ ст. відбулася спроба відродження Комуністичної партії Туркменістану. Ініціатива в цьому питанні належала представникам західних туркмен – йомудів, які традиційно виступають за надання їхньому регіонові широких автономних прав.

Як виняток, в середовищі туркменської інтелігенції діє народний рух «Агзибірлік». Ця організація проголосила своєю метою національне відродження туркменського народу та його самобутньої культури. Окремі пропозиції, які звучали з боку лідерів «Агзибірлік», враховувалися чинною владою, зокрема при підготовці закону про мову, встановленні Дня пам'яті, організації Конференції туркменів світу тощо.

Всі інші політичні організації, які в тій чи іншій мірі виступали проти авторитаризму діючої Туркменської влади мусила виїхати за межі країни, де вони продовжили свою діяльність. Так, у 1993–1995 рр. в Москві діяв Фонд культурного і ділового співробітництва «Туркменістан» на чолі з колишнім міністром закордонних справ республіки А. Кулієвим [16]. Незабаром під тиском туркменської влади Фонд розпався, а два його найактивніші діячі – М. Есенов і Х. Союнов – отримали політичний притулок у Швеції, де разом із іншими емігрантами з центрально-азійських республік видають журнал «Центральна Азія». Емігранти, що мешкають у Західній Європі, створили Союз демократичних сил Туркме-

ністану, однак про їхні реальні зв'язки з батьківщиною або про вплив цієї організації на ситуацію в країні говорити щонайменше передчасно.

Важливою особливістю політичного розвитку нинішнього Туркменістану його зовнішня політика. 12 грудня 1995 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалює резолюцію «Постійний нейтралітет Туркменістану», за яку проголосувало 185 членів ООН. Таким чином, статус постійного нейтралітету було закріплено як міжнародним законодавством, так і внутрішніми доктринальними документами, що допомогло вирішити важливе стратегічне завдання щодо забезпечення національних інтересів Туркменістану як суверенного суб'єкта міжнародних відносин. Сам термін «нейтралітет» міцно ввійшов у свідомість туркменського народу, а 12 грудня оголошено національним святом – Днем нейтралітету [17, с. 20].

Однак з часом, так добре розпропагована туркменським керівництвом політика перетворилася на політику ізоляції Туркменістану від навколишнього світу. Прикриваючись цією політикою, керівні кола Туркменістану фактично утаємничують від світової спільноти, зокрема від міжнародних правозахисних організацій, інформацію про реальне становище в країні.

На думку більшості експертів, в ході реалізації політики нейтралітету туркменське суспільство опинилося поза межами світової спільноти. З цього приводу Лука Анческі зазначає, що основною метою реалізації Туркменістаном цієї політики, стало убезпечення чинного режиму від зовнішнього тиску на нього з боку лідерів демократичних держав та світової громадськості, щодо відсутності пропагованих в Конституції держави демократичних свобод та грубого порушення прав людини.

На межі XX–XXI ст. ми помічаємо прагнення тогочасного туркменського керівництва суттєво обмежити закордонні контакти. Так, у відносинах зі США та європейськими країнами Ашгабат робить ставку виключно на економічну співпрацю, зокрема на налагодження зв'язків із керівництвом нафтових компаній та окремими представниками політичного істеблішменту цих країн, які одночасно виступали лобістами інтересів туркменської верхівки на міжнародному рівні. Самі ж міждержавні та міжурядові відносини з цими державами було зведено до мінімуму через сформовану репутацію «найрепресивнішого» на пострадянському просторі політичного режиму.

Щодо відносин з країнами СНД, то Туркменістан фактично відособився від міжнародного культурного співробітництва з ними, а від 1999 р. запровадив візовий режим з ними. Окрім того, після невдалої спроби державного перевороту С. Ніязов у квітні 2003 р. відмовився пролон-

гувати угоду з РФ про подвійне громадянство і запропонував мешканцям з подвійним громадянством до 22 червня 2003 р. стати громадянами Туркменії або залишити межі країни [18], що спричинило ускладнення російсько-туркменських відносин.

Після смерті С. Ниязова в 2006 р. політичний і економічний курс країни не змінився. Нейтралітет донині виступає прапором, під яким реалізовується зовнішня політика країни. Хоча новим керманичем країни Г. Бердимухамедовим було взято курс на активізацію туркменської зовнішньої політики. 20 березня 2008 р. Г. Бердимухамедов підписав указ, що затверджує основні аспекти зовнішньополітичної стратегії Туркменістану на 2008–2012 рр., який ґрунтується на політиці позитивного нейтралітету [19]. За своїм змістом цей указ спрямовувався на захист національних інтересів Туркменістану, зокрема подальше зміцнення його позицій в міжнародній політиці. Особливу увагу в цьому документі приділено розвитку відносин із сусідніми країнами, зокрема з Іраном, Узбекистаном, Казахстаном, Азербайджаном, Афганістаном тощо [20].

Від цього моменту, Ашгабат енергійно реалізовує багатовекторну стратегію, встановлюючи і розвиваючи відносини зі значною кількістю держав світу.

Поряд із цим, президент Бердимухамедов намагається позиціонувати свою країну як претендента на регіональне лідерство. Так, він проголосив 2021 рік «Міжнародним роком миру та довіри» [21]. Крім того, у своїй сьогоденній зовнішній політиці Туркменістан намагається виступати як принциповий прибічник мирного вирішення всіх міждержавних суперечностей.

Від 2013 р. офіційний Ашгабат починає приділяти значну увагу ініційованій КНР ідеї «Один пояс, один шлях». З цього приводу МЗС Туркменістану разом із Інститутом міжнародних відносин у березні 2022 р. організувало велику міжнародну конференцію «Дипломатія великого шовкового шляху: від минулого в майбутнє».

У конференції взяли участь 23 країни, зокрема Туреччина, США, Китай, РФ, Велика Британія, Індія, Іран тощо. Основними обговорюваною темою було економічне й культурне співробітництво між країнами, які були залучені до реалізації проєкту «Один пояс, один шлях».

На конференції дискутувалися зокрема питання всебічної співпраці між країнами історичного регіону Шовкового шляху. У своїй вступній промові на конференції міністр закордонних справ Туркменістану Р. Мередов зазначав, що його держава, яка надійно забезпечує стабільність і безпеку у своїй внутрішній політиці може виступати і надійним геоекономічним і геостратегічним мостом між різними країнами світу, транспорт-

ним коридором для перевезення товарів, місцем для ефективної реалізації різноманітних комерційних та інфраструктурних проєктів [22].

Однак, на практиці ця політика спрямована на захист не національних інтересів туркменських суспільства і держави, а інтересів лише владної верхівки Туркменістану. Нинішнє туркменське керівництво цю політику розцінює передусім як маневрування між геополітичними силами у своїх інтересах шляхом відмови від участі в різного роду «міждержавних альянсах із жорстко регламентованими функціями та обов'язками їхніх членів».

Російське повномасштабне вторгнення на територію України, яке розпочалося 24 лютого 2022 р., стало для Туркменістану, так саме як і інших країн Центральної Азії своєрідним тестом на його зовнішньополітичну зрілість. Від позиції цієї країни, на сьогодні значною мірою залежать ступінь зовнішньополітичної підтримки російської агресії щодо України та ефективність західних санкцій проти Росії, що зрештою на пряму впливає на хід самої російсько-української війни. Однак, з самого першого дня війни, керівництво країни повністю замовчувало наявність російського вторгнення в Україну. Зазначена подія також не висвітлюється у туркменських ЗМІ. Все це дало підстави представникам міжнародного експертного середовища констатувати, що туркменська зовнішня політика позитивного нейтралітету є політикою типового радянського чиновника – «зайвий раз не висовуватись». 7 квітня 2022 р. відбулася телефонна розмова новообраного президента Туркменістану С. Бердимухамедова з В. Путіним, в якій черговий раз було наголошено на необхідності «подальшого укріплення туркмено-російського співробітництва, особливо в рамках «каспійської п'ятірки» [23].

На сьогоднішній день замість терміну «війна» місцеве Туркменське інформагентство «ТДХ» винайшло власне формулювання, а саме «складні обставини, які виникли в Україні» [24]. У жовтні 2022 р. посольство Туркменістану в Україні виступило із заявою, в якій закликала своїх громадян залишити територію країни «у зв'язку з воєнним станом, що продовжується на території України, а також посиленою загрозою ракетного обстрілу» [25]. Втім, це повідомлення провисіло на сайті посольства недовго – вже за 4 дні воно було безповоротно видалено разом зі сторінкою сайту.

Проте в публікаціях прес-служб іноземних урядів і незалежних ЗМІ за кордоном туркменські чиновники та президент регулярно обговорюють російсько-українську війну, зустрічаючись зі своїми іноземними колегами. З яких позицій відбувається це обговорення, залишається лише здогадуватися.

Поряд із цим, наявна в країні корупція і повна відсутність прозорої системи регулювання створили досить несприятливий клімат для закордонних інвестицій, а рішення про їх допуск і надалі залишаються політично вмотивованими й обговорюються в кожному конкретному випадку у вищих ешелонах влади.

За таких обставин ми помічаємо двоякість зовнішньої політики Туркменістану, коли з одного боку його керівництво пропагує миролюбну політику невтручання у внутрішні справи та розвиток дружніх відносин з усіма державами, з іншого боку, як зазначає Аннет Бор, «аморфний характер нейтралітету дозволяє керівництву країни «розкручувати» концепцію, яка підходить на всі випадки життя, здавалось би навіть у суперечливих обставинах» [26, с. 7].

Нинішня ситуація дає підстави констатувати кризу політики нейтралітету, яку намагаються проводити керманичі Туркменістану. На сьогодні ця політика перетворилася у політику перетворилася у політику замочування і лавірування. Внаслідок цього, ми спостерігаємо відсутність чіткої зовнішньополітичної позиції, адже на сьогодні Туркменістан не засудив російську агресію стосовно України та не дав чіткої політичної та правової оцінки злочинам, які чинять російські окупанти на тимчасово окупованій українській території.

Таким чином, усі наведені вище ознаки загалом дають підстави стверджувати наявність тоталітарного характеру у розвитку туркменської політичної системи.

Більш, як тридцятирічний період незалежного розвитку Туркменістану засвідчив відсутність поступу до демократичних цінностей. У країні відсутня реальна демократична конкуренція, яка витіснена переважно конкуренцією кланів, а сам політичний процес у державі спрямований на задоволення інтересів лише певної частини політичної верхівки країни коштом низів. За роки незалежності у Туркменістані посилювалася лише структура президентської влади, натомість інші державні структури послаблялися, а паростки громадянського суспільства взагалі викорінювалися. Відсутня внутрішньопартійна демократія, а критика з боку опозиції фактично цілковито заблокована. Все це сприяє дедалі більшій зовнішньополітичній відособленості країни від глобалізаційних процесів сучасного світу.

Окрім того, всі вищезазначені вади політичного розвитку сучасного Туркменістану черговий раз засвідчили зовнішньополітичну несамостійність країни, значну економічну і політичну залежність її політичного режиму від зовнішньої підтримки.

Використані джерела та література:

1. Соколов В., Кольцов В. Туркменістан: еволюція політичної системи. *Наукові записки*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 383 (381–388).
2. Ляшенко Т. Національна ідея в країнах Центральної Азії: особливості формування. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Кураса*. 2010. № 3 (47). С. 250.
3. Международные отношения в Центральной Азии. под. ред. А.Д. Богатурова. Москва: АСПЕНТ ПРЕСС, 2018. 559 с.
4. Конституция Туркменистана. Ашгабад, 1997. 34 с.
5. Жангожа Р., Метельова Т. Незалежний Туркменістан: демодернізація. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія / за ред. А. Г. Бульвінського. Київ: ДУ «Ін-т всесв. історії НАН України», 2017. 288 с.
6. Страны мира. Экономика Туркменистана. URL: <http://iformatsiya.ru/asia/374-yekonomika-turkmenistana.html>.
7. Соколов В. Н. Туркменистан: история и современность: [монография]. Одесса: Астропринт, 2011. 288 с.
8. Blank S. The Strategic Implications of the Turkmenistan – China Pipeline Project. *China Brief*. 2010. Vol. 10. № 3. URL: <http://www.intelligencequarterly.com/2010/02/the-strategic-implications-of-the-turkmenistan-china-pipeline-project>.
9. Центральная Азия в Индексе восприятия коррупции. URL: <http://theopenasia.net/articles/detail/tsentralnaya-aziya-v-indekse-vospriyatiya-korrupsii>.
10. Кадыров Ш. Туркменистан: институт президентства в клановом постколониальном обществе. URL: <http://www.eurasia.ru>.
11. Petersen, Alexandros. Central Asia's New Energy Giant: China. *China in Central Asia*. 2013. URL: <http://chinaincentralasia.com/2013/06/29/central-asias-new-energy-giant-china/>.
12. Туркменбаши С. Рухнама. Ашхабад: Туркменская государственная издательская служба, 2005. с. 234.
13. Осадчук І.Ю. Особливості формування та функціонування правлячої еліти в контексті «патронажного президенталізму» в Туркменістані. *Питання політології*. 2014. № 132. С. 61–62.
14. Бор А. Туркменистан: власть, политика и петроцентризм. Программа по России и Евразии. 2016. Март. 10 с
15. Туркменістан: президент призначив свого сина міністром. URL: <https://www.radiosvoboda.org/news-turkmenistan-sy>.
16. Калишевский М. Туркменистан: Оппозиция в тисках «башизма». 2014 г. 25 Марта. URL: <http://www.cisnews.org/news/tm/7763-oppoziciya-v-tiskah-bashizma.html>
17. Мирзеханов В., Тюпаков М. Доктрина позитивного нейтралитета и внешнеполитические приоритеты постсоветской Туркмении. *Центральная Азия и Закавказье*. 2018. № 3. С. 20.
18. Нейтралітет Туркменістану: «що завгодно і прямо протилежні речі одночасно». URL: www.radiosvoboda.org.
19. Opening Event to Launch the International Year of Peace and Trust Was Held in Ashgabat, Turkmenistan”. *CPNN*. URL: <https://cpnn-world.org/new/?p=22836>, (Дата обращения: 17.07.2021).
20. Федеров Ю. 2007. Туркмения: время перемен? Индекс безопасности. 2007. № 3–4 С. 91–113. URL: http://www.pircenter.org/kosdata/page_doc/p2643_1.pdf.
21. Selçuk Çolakoglu. The New Concept of Turkmenistan's Foreign Policy. *Asia Pacific*

- Studies. URL: <http://www.asianpacificcenter.org/turkmenistan-foreign-policy.html>, (Дата обращения: 17.07.2021)
22. Turkmenistan Hosts Conference on Global Peace. *Trust AA*. URL: aa.com.tr/en/world/turkmenistan-hosts-conference-on-global-peace-trust/2186969, (Дата обращения: 17.07.2021).
23. Сердар Бердымухамедов и Владимир Путин обсудили сотрудничество в энергетике. URL: <https://russia.tmembassy.gov.tm/ru/news/109041>
24. Слабкість Китаю та Росії на прикладі Туркменістану. URL: <https://glavcom.ua/columns/pyrkalo/slabkist-kitaju-ta-rosiji-na-prikladi-turkmenistanu-876508.html>.
25. Дмитро Кулеба закликав ОБСЄ підтримати створення спеціального трибуналу щодо злочину агресії РФ проти України. URL: <https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-zaklikav-obsye-pidtrimati-stvorennya-specialnogo-tribunalu-shchodo-zlochinu-agresiyi-rf-proti-ukrayini>.
26. Половинко В. Я устал, я. Аркадаг. *Новая газета*. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/ia-ustal-ia-arkadag>.

УДК 94:323.2+327 (575.4)

Т.О. Метельова

кандидат філософських наук, доцент

ТУРКМЕНИСТАН: ВІД ПАТРІАРХАЛЬНОГО МИНУЛОГО ДО АВТОРИТАРНОГО СЬОГОДЕННЯ

Серед пострадянських країн Туркменістану належить особливе місце. І не лише тому, що за запасами газу ця невелика за чисельністю населення країна посідає четверте місце у світі. А передусім тому, що політичний шлях, яким після розпаду СРСР попрямував Туркменістан, був надзвичайно неординарним за своїми виявами, однак типовим за суттєвими ознаками для сучасних азійських диктатур/деспотій, для яких характерні сакралізація вождя та його необмежена влада. Отримавши незалежність, Туркменістан певний час зберігав інерцію руху в демократичному напрямку. Однак ненадовго зберігши демократичну риторичку, далі країна рухалася безпрецедентним шляхом, що не дозволяв їй ідентифікувати себе з будь-якою міжнародною спільнотою.

Одним із найважливіших чинників внутрішньої політики Туркменістану був і незмінно залишається родоплемінний устрій туркменського суспільства і номенклатурно-політичного істеблішменту, в умовах якого за часів першого президента Ніязова цілеспрямовано розбудовувалася одна з форм тоталітаризму, що поєднувала ознаки фашистської та комуністичної диктатур з особливостями східних деспотій. Виявлено,

що всупереч усім косметичним реформам у найрізноманітніших галузях, політика другого президента спрямована на відмову лише від найодіозніших рис політики попередника, однак напрямок її, який можна визначити терміном демодернізація, зберігається протягом усього періоду незалежності цієї держави.

Ключові слова: Туркменістан, «особливий туркменський шлях», східна деспотія, диктатура, авторитаризм.

Turkmenistan: From a Patriarchal Past to an Authoritarian Present

Turkmenistan has a special place among post-Soviet countries. And not only because in terms of gas reserves, this small country in terms of population ranks fourth in the world. But above all, because the political path that Turkmenistan followed after the collapse of the USSR was extremely unusual in its manifestations, but typical in essential features for modern Asian dictatorships/despotisms, which are characterized by the sacralization of the leader and his unlimited power.

After gaining independence, Turkmenistan for some time retained the inertia of movement in a democratic direction. However, after briefly maintaining democratic rhetoric, the country moved on in an unprecedented way, that did not allow it to identify itself with any international community.

One of the most important factors in the internal policy of Turkmenistan has always been the tribal system of the Turkmen society and the nomenclatural-political establishment. Under such conditions, during the time of the first President Niyazov, one of the forms of totalitarianism was purposefully created, combining the features of fascist and communist dictatorships with the characteristics of eastern despotisms. It was revealed that despite all the cosmetic reforms in various sectors, the policy of the second president is aimed at abandoning only the most odious features of the predecessor's policy, but its direction, which can be defined by the term demodernization, is preserved throughout the entire period of independence of this state.

Keywords: Turkmenistan, «special Turkmen way», Eastern despotism, dictatorship, authoritarianism.

Туркменістан був останнім регіоном Середньої Азії, завойованим Росією. Початок завоювання Туркменістану російськими військами припадає на 1869 р., коли загін російських військ висадився в затоці Каспійського моря та закріпився – майбутнє місто Красноводськ. Туркмени чинили сильний опір, однак 12 січня 1881 р. російські війська під командуванням генерала М. Скобелева підкорили туркменську фор-

тецю Геок-Тепе, а 18 січня – аул Асхабад (тоді загинуло близько 150 тис. туркменів). Три роки по тому російське підданство без боїв прийняли мервські текінці, ще через рік – мурґабські сарики й тедженські саліри. Приєднання всієї сучасної території Туркменістану до Росії завершилось у 1885 р.

Після приєднання до Росії Туркменістан – натоді архаїчна країна з племінним поділом та узвичаєним рабством – почав втягуватися в економічну систему російського капіталізму, яку, незважаючи на встановлене царською адміністрацією жорстко централізоване управління цією країною, можна назвати прогресивною порівняно з дофеодальним суспільно-економічним устроєм туркменських племен. З новоприбулим після завоювання російським і вірменським населенням тут з'явилися перші промислові підприємства, переважно нафтовидобувної галузі, були розширені посіви бавовни, а також відновлювалися старі та будувалися нові іригаційні споруди. У 1880–1885 рр. по території Туркменістану від Красноводська до Чарджоу прокладено Закаспійську залізницю, будівництво якої сприяло проникненню іноземного капіталу в Середню Азію.

Уходження Туркменістану до складу Росії призвело також і до кардинальних змін соціального укладу життя туркмен. Російській адміністрації вдалося припинити міжусобні війни між племенами та напади з метою пограбування. Було ліквідовано й традиційне рабство. Однак туркмени, так само як і інші народи Центральної Азії, перебували в царській Росії у становищі інородців, і їхня родова знать не входила до російського дворянства. Статус інородців сприяв тому, що з боку Росії були відсутні систематичні спроби насадження в регіоні православ'я та російської мови.

Самі ж соціальні відносини, родинно-шлюбні стосунки, правила поведінки в туркменському суспільстві, котрі протягом багатьох століть визначалися нормами звичаєвого права (адат), у нових соціально-економічних умовах почали витіснятися нормами ісламського права, зокрема законами шаріату. Общинну земельну власність, що раніше захищалася адатом, витісняла приватна власність. Родові старійшини і хани, які захоплювали общинні землі, ставали також фактичними розпорядниками води, що зрошувала ці землі. Таким чином, на початок ХХ ст. у суспільному ладі туркмен, який в основі свій залишався патріархально-феодальним, з'явилися елементи капіталізму, надто у південних, Ашгабатському та Мервському районах.

Після лютневої революції 1917 р. Туркменістан протягом короткого часу був незалежною державою, однак після жовтневого перевороту у Петрограді, а слідом за ним і збройного повстання у Ташкенті (листопад

1917 р.), радянська влада офіційно проголошена на території Туркменістану 2 (15) грудня 1917 р. на IV з'їзді Рад Закаспійської області. 30 квітня 1918 р. на V з'їзді Рад Туркестанського краю, що відбувся в Ташкенті, утворено Туркестанську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку (у складі РРФСР). До неї увійшла також основна частина території Туркменістану (Закаспійська область, перейменована в серпні 1921 р. у Туркменську область).

Однак радянська влада тут проіснувала недовго, і вже в липні 1918 р. білогвардійці та есери організували антибільшовицьке повстання й захопили владу в Туркменістані. 23 липня 1918 р. есери проголосили утворення Закаспійської республіки, яку підтримували британські війська, що їх у серпні було введено до країни. Громадянська війна та іноземна інтервенція в Туркменістані тривали близько 1,5 року. Прибулі з Росії більшовицькі війська розбили це державне утворення і в липні 1919 р. зайняли Ашгабат, а в лютому 1920 р. – Красноводськ; британці були вигнані з Туркестану.

У результаті національно-державного розмежування Середньої Азії й окремих територій, населених туркменами, 27 жовтня 1924 р. було утворено Туркменську Радянську Соціалістичну Республіку. У лютому 1925 р., водночас з I з'їздом Комуністичної партії Туркменістану, відбувся I Всетуркменський з'їзд Рад, що ухвалив Декларацію про утворення Туркменської Радянської Соціалістичної Республіки (далі – Туркменської РСР) і постанову про добровільне її входження до складу СРСР. 12 травня 1925 р. Туркменська РСР увійшла до складу СРСР.

Таким чином, вперше було створено єдину туркменську національну державу, що стало найважливішим чинником формування туркменської нації.

У 1929–1930 рр. в Туркменії, як і в інших республіках СРСР, здійснювалися масштабні реформи, що включали: індустріалізацію, колективізацію, боротьбу з неписьменністю, а також секуляризацію, в результаті якої закрито 500 мечетей. Усуспільнення земель, худоби, знарядь сільськогосподарської праці підірвало спосіб життя туркмен-кочівників, до яких на 1930 р. належало 30 % населення республіки. Відповіддю на ці зміни стали періодичні повстання моджахедів проти радянської влади в південних та західних туркменських районах. Аналогічна ситуація складалась у зонах зрошуваного землеробства, де, як і в першому випадку, будь-які вияви невдоволення характеризувалися як антирадянська діяльність та жорстоко придушувалися.

Збройна боротьба проти повсталих, залучення до радянських і партійних органів представників найбільш вивірених верств населення, у поєднан-

ні з масштабною атеїстичною компанією сприяли відносно швидкому придушенню активного та пасивного спротиву радянським реформам 1920–1930 рр. в Туркменістані. Мало велике значення також і те, що на відміну від царського режиму нова влада підтримувала принцип рівності всіх громадян, незалежно від національної чи племінної належності. До республіки спрямовувалися партійні і радянські кадри з європейської частини СРСР, а також вчителі, лікарі, інженери та представники інших спеціальностей.

Під час Другої світової війни Туркменська РСР забезпечила тилову підтримку радянських військових частин у Північному Ірані; на фронт мобілізовано десятки тисяч жителів республіки. Під час війни 19 тис. воїнів Туркменістану нагороджені орденами і медалями, 51 воїн-туркмен був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

До труднощів післявоєнних років додалося страшне лихо 1948 р. – руйнівний Ашгабатський землетрус, під час якого було повністю зруйновано понад 30 поселень і загинуло, згідно з сучасними уточненими розрахунками, щонайменше 40 тис. осіб. Тим не менше, після війни вдалося (багато у чому завдяки росіянам і українцям, які приїхали в Туркменістан зі спустошених під час війни регіонів СРСР) успішно відновити та модернізувати народне господарство республіки: створити нафтогазовий комплекс, побудувати Каракумський канал.

Після Другої світової війни стабільність радянської політичної системи в Туркменістані підтримувалася системою стримувань і противаг, яка склалася в 1950-і рр. за діяльної участі центральних партійно-урядових органів. Формуючи цю систему, керівництво СРСР ставило за мету не дати місцевим регіональним групам вступити у відкритий конфлікт між собою і одночасно дозволити кожній з них поперемінно перебувати при владі, досить міцно утримувати її, виключаючи стихійний розвиток небажаних для Москви місцевих політичних процесів. Такою політикою радянське керівництво сприяло збереженню кланового характеру політичної системи в Туркменістані. Самі регіонально-кланові зав'язки в Туркменістані склалися історично і засновані були переважно на земляцькій єдності та певним чином структуровані на всіх рівнях соціальних відносин. Можна виділити п'ять великих локальних субетнічних кланових угруповань республіки, зокрема народи теке (текінці), що переважають у центральній частині (зокрема й Ашгабаті), йомуди (ємуди) – у західній, салири і сарики – у південних, прикордонних з Афганістаном районах, ерсари – вздовж середньої й верхньої течії Амудар'ї і човдури – що населяють Дашховузький і північ Лебапського велаятів.

До 1947 р. в республіці при владі в основному перебували представники столичної групи – текінців, оскільки столиця м. Ашхабад знаходиться на їхній історичній території. Однак першим секретарем Комуністичної партії Туркменістану завжди обиралися прислана з Москви людина, яка не належала до жодної з корінних етнічних груп.

Невдовзі по війні посаду першого секретаря було довірено Ш. Б. Батирову (1947–1951 рр.) – етнічному туркмену, представникові текінського клану, вихідці з якого тепер уже й формально отримали першість у республіканській ієрархії. Згодом Московське керівництво стало притримуватися в Туркменії виправданої попередніми роками практики ротації «керівних племен». Так, представники одного племені на чолі республіки змінювали вихідця з іншого. Кожен із них прагнув опертися на своє плем'я – тому при зміні першої особи змінювалось і її оточення.

Таким чином, під наглядом Москви забезпечувалася більш-менш регулярна зміна кадрів. Так, від 1951 по 1958 рр. республікою керував Б. Бабаєв – вихідець із клану алілінців, згодом його замінив представник клану мари Д. Караєв. У 1960–1969 рр. республікою керують представники клану йомудів, зокрема Б. Овезов, а після нього М. Гапуров – представник клану ерсари, який очолював республіку до 1985 р.

На кінець 70 – початок 80-х рр. ХХ ст. в республіці склалася стійка владна система, що поєднувала в собі елементи переважно регіонально-племінного управління в областях і єдиного республіканського керівництва на груповій основі. Лідери племен управляли справами у «своїх» областях і мали представників у республіканських органах влади. При цьому посада першої особи в республіканській ієрархії передавалася «по колу», а Москва зберігала вирішальне слово у визначенні черговості передачі і стежила за дотриманням рівноваги між місцевими кланами.

Така система була реорганізованим варіантом традиційної кочової державності, адаптованої для переходу її населення в режим осілого життя. Глибоко традиційна по суті, система зовні виглядала радянською і відтак залишалася життєздатною, багато в чому завдячуючи тим формальним інститутам, що функціонували в межах радянської політичної системи. А проте, у 1951–1985 рр. представники найбільшого й елітного за племінною ієрархією клану – текінців (теке), зосереджених переважно в Ахальському регіоні, не могли отримати доступ до посту партійного керівника Туркменської РСР і інших ключових номенклатурних посад. Ситуація змінилася з появою на цьому посту Сапармурата Ніязова, чому сприяв його статус сироти.

Забезпеченням суспільної стабільності шляхом кланової ротації пояснюється і те, що вже в період горбачовської перебудови другої по-

ловини 80-х – початку 90-х рр. XX ст. сформований у середовищі туркменської інтелігенції рух за незалежність Туркменістану був менш чисельним та радикальним у порівнянні з національними рухами інших центральноазійських республік. У вересні 1989 р. він остаточно організаційно оформився під назвою «Агзібірлік» («Єдність») як аналог народних рухів у інших радянських республіках, основу якого склали представники туркменської інтелігенції (Н. Нурмамедов, Б. Гоклен, А.-М. Вельсапар та ін.). Однак рух не мав яскраво вираженої антирадянської спрямованості і опікувався переважно проблемами мовно-культурного відродження. Водночас у країні зростали паростки громадянського суспільства: виникла перша (й єдина) незалежна профспілка «Солідарність» (керівник – Р. Ібрагімов, згодом емігрував в Україну та був науковим редактором кількох поважних економічних медіа, зокрема обіймав посаду головного редактора програми «Вікна-Бізнес» на каналі СТБ (1998–2004), був науковим редактором журналу «Власть денег»). Однак зі встановленням режиму правління першого президента країни Сапармурата Ніязова ці елементи громадянської активності було дуже швидко винищено, а їхніх учасників – витіснено з країни або нейтралізовано фізично.

Політичний шлях, яким після розпаду СРСР попрямував Туркменістан, був надзвичайно неординарним, як не сказати фантастичним за своїми виявами, однак по суті типовим для сучасних азійських диктатур/деспотій, для яких характерні сакралізація вождя і його необмежена влада.

Роки горбачовської перебудови перетворили цю традиціоналістськи орієнтовану країну на осередок бурхливих змін, що потенційно містили в собі й можливість класичного демократичного розвитку чи принаймні його авторитарного варіанту, яким пішла частина азійських країн колишнього СРСР. Отримавши несподівану незалежність, Туркменістан певний, хоч і недовгий час зберігав інерцію демократичного транзиту. Однак косметичне перетворення Комуністичної партії Туркменістану на Демократичну (за назвою), а першого секретаря КПТ – на лідера «нової» партії й нової країни було останньою зміною, яку можна віднести до позитивних і демократичних. Далі країна рухалася шляхом настільки політично синкретичним, що він не дозволяв їй ідентифікувати себе з будь-якою міжнародною спільнотою.

Пострадянський політичний розвиток Туркменістану пов'язано безпосередньо з іменем Сапармурата Ніязова. Майже одразу тодішній президент країни оголосив себе Туркменбаші – вождем усіх туркменів. За кілька років він спромігся зосередити в руках абсолютну повноту вла-

ди й, додавши до своїх керівних посад ще й головування в уряді, стати президентом безстрогово.

Дедалі насаджуваніший культ особи Ніязова призвів до активізації протестного руху, який найбільш виявився у демонстрації, що пройшла в Ашхабаді в липні 1995 р. і на якій лунали заклики до проведення в країні чергових президентських виборів. У відповідь влада заарештувала багатьох політичних опонентів Ніязова, більшість з них були або засуджені, або направлені до психіатричних лікарень, або зникли без жодної інформації про їхню долю. Від 1999 р. опозиції, якби така зголосилася, брати участь у виборах було офіційно заборонено, а в листопаді 2002 р. її знищено фізично за сфабрикованим звинуваченням у заколоті (лідери опозиції – Б. Шихмурадов, Г. Джумаєв, И. Икlimов, Б. Бердиев були схоплені і зникли без сліду) [21, с. 60–72].

Номінально в країні існував і існує законодавчий орган – Меджліс (парламент), куди депутати обираються всенародно за мажоритарною системою. Однак навіть такий, «звільнений від опозиції», зручний і кишеньковий парламент дуже швидко було позбавлено будь-яких важелів впливу на життя в країні. Законодавчою діяльністю за час правління Ніязова він займався хіба що до середини 1990-х – часу, коли народжені в період «перебудови» паростки громадянського й політичного суспільства були в буквальному сенсі розстріляні.

Після майстерного за своєю оперативністю і непомітністю винищення або витіснення за кордон опозиції за ініціативою президента було створено додатковий орган влади – Халк Маслахати – Всенародну Раду. 29 грудня 1999 р. саме цей орган прийняв конституційні поправки з надання С. Ніязову президентських повноважень без обмеження термінів, що означало його довічне президентство, а в травні 2001 р. Гуманітарна асоціація туркмен світу запропонувала присвоїти першому президентові титул Бейік (Великий). Частина членів Халк Маслахати входила туди за посадою – міністри, члени місцевих органів влади, хякіми (глави) етрапів (міст) та велятів (районів). Однак входили не всі посадовці, а лише відібрані самим президентом. Він же добирав і решту з числа депутатів, аксакалів, заслужених бавовнярів і діячів культури, всього – 2 507 осіб. Головою «вищого представницького органу» з конституційно невизначеним статусом був той-таки президент країни. Засідаючи раз на рік, цей орган влади, що перебував над парламентом, був закликаний схвалювати законодавчу діяльність президента. Так, у січні 1995 р. ним санкціоновано рішення відкрити політичні репресії проти «зрадників народу» і визнано за необхідне всі офіційні заходи (а в школах та ЗВО – заняття) розпочинати з проголошення клятви на вірність Туркменбаші.

Подеколи парламент з подивом дізнавався про зміст «ухвалених ним» законів з офіційної періодики.

Період 1993–1994 рр. був переламним і для запровадження специфічної економічної моделі розвитку держави. Якщо на початку 1992 р. було ухвалено низку законів (про захист інвестицій, захист приватної власності тощо [17]), що уможливлювали поступове переведення економіки на ринкові рейки (і це було цілком реальним з огляду на величезні запаси паливно-енергетичних ресурсів, які перетворювали країну на бажаного економічного партнера), то вже 1994 р. указами президента створюються міцні бар'єри на шляху до ринку і розвитку не лише підприємництва, а й зовнішньої торгівлі: скасовано вільну конвертацію валюти, засновано єдину державну товарно-сировинну біржу з функцією надання дозволу на ввезення чи вивезення будь-яких товарів, розпочалося закриття приватних підприємств тощо [20, с. 62–64]. Здійснена на початку 1990-х спроба приватизації житла та деяких державних активів у сфері торгівлі та обслуговування також швидко захлинулась – і не лише тому, що в аукціонах з продажу об'єктів нерухомості брало участь лише вузьке коло близьких до влади осіб. Уже за кілька років більшість об'єктів дрібного підприємництва (ресторанів, банно-пральних і спортивних комплексів, ательє з пошиття взуття та одягу, магазинів тощо), що перейшли було у власність приватних підприємців, були або експропрійовані «на користь держави», або зруйновані без виплати компенсацій, в рамках реалізації програми нової забудови міст. Країна ступила на шлях «відкату» й створення жорстко централізованої економіки й політичної диктатури.

Економічні нововведення середини 90-х рр. надзвичайно сприяли розквітові хабарництва та корупції. На відміну від решти пострадянських держав, Туркменістан від боротьби з цими явищами свідомо відмовився. Навпаки, під гаслом соціальної справедливості заробітну платню держчиновникам було фактично скасовано, а систему поборів і хабарів легалізовано й оголошено єдиним природним джерелом їхніх доходів.

Від перших років незалежності в Туркменістані почав формуватися культ особи С. Ніязова, якому Меджліс згодом присвоїв титул Туркменбаші («Великий Туркменбаші»), що означає «батько всіх туркмен». Цей культ набув граничних форм. Так, на честь президента і його родичів названо не лише міста, вулиці, школи тощо, а й місяці року (наприклад січень перейменували на місяць Туркменбаші). В Ашхабаді було побудовано гігантську позолочену статую Ніязова, а об'єктом культу стала написана ним і видана в 2001 р. «Рухнама» (туркм. – «Книга духу»).

У період правління Ніязова набула подальшого розвитку кланова система, побудована на протиборстві й стримуванні різних кланів. На початках свого правління Ніязов спирався на підтримку чарджоуського клану, який був одним із відгалужень клану теке, однак згодом з метою уникнення монополії на владу в руках одного клану він вольовим рішенням залучав до управління державою представників периферійних кланів. Усе це призвело до того, що і в політичній системі Туркменістану простежувалося постійне протиборство столичного клану теке з найбільш сильними периферійними кланами йомудів і марийців.

У цей час в офіційних джерелах інформації неприховано починає мусуватися думка про те, що специфіку розвитку Туркменістану визначає нав'язаний радянським періодом його історії невинуватий соціально-економічний «стрибок». На думку тодішнього лідера країни, Туркменістан, саме через те, що він, перебуваючи на родо-племінному етапі розвитку, силоміць був затягнутий до соціалізму без проходження всіх належних етапів історичного розвитку, після звільнення з кайданів нав'язаного ладу мав працювати над побудовою розвиненого феодалізму [7, с. 38–40].

Останні роки президентства Ніязова ознаменувалися прийняттям зовсім дивовижних рішень, яким важко знайти якесь логічне обґрунтування і які мали руйнівний характер для практично всіх сфер суспільного життя країни. У сфері середньої освіти було здійснено курс на відмову від вивчення гуманітарного блоку дисциплін – передусім іноземних мов (англійської та російської зокрема), зарубіжної історії, літератури, а термін шкільного навчання скорочено з 11 до 9 років. Іспити з дисциплін і в середній, і у вищій школі, як, утім, і при прийнятті на роботу, замінено складанням іспиту з «Рухнама» – згадуваної оголошеної священною книги С. Ніязова, де було викладено засади нової офіційної ідеології. Без її знання жоден документ про освіту чи фах, навіть права водія, отримати було неможливо. Решту предметів зараховували «автоматом» [17]. У листопаді 2000 р. наказом президента з роботи звільнено 10 тис. учителів – «за непотрібністю» [5, с. 71–72].

У країні було запроваджено чотирирічну вищу освіту. Однак навчанням студенти займалися лише перші два роки – за вирахуванням часу, який витрачався на багатогодинні репетиції парадів до святкових днів (їх у країні 24, серед них – день прапора, день дині, день килима тощо) та різноманітні конкурси на краще знання «Рухнама» та біографії президента. Як свідчив один із професорів, з 16-и місяців лекційного часу власне навчання складало 5–6 місяців [2]. Два останні роки до отримання диплому – «практика» за обраною спеціальністю.

Було створено й штучні перепони для отримання вищої освіти у вигляді обов'язкової вимоги для абітурієнта мати дворічний стаж роботи «за обраним фахом». З огляду на масове безробіття в країні (за неофіційними даними на початок 2000-х рр. воно сягнуло 80 % працездатного населення) така вимога була вкрай зручною, аби остаточно знищити вищу освіту країни [2]. Якщо до незалежності в країні щорічно ставало студентами 40 тис. осіб, то від 2002 р. квота на вступ становила 3 900 осіб на всі 16 туркменських ВНЗ [18]. На середину 2000-х рр. переважна більшість абітурієнтів вступала до Поліцейської, Військової та Прикордонної Академій [2].

Одним із перших кроків президента Ніязова в напрямку освітньої деструкції була й ліквідація Академії наук Туркменістану. В 1996 р. на базі колишнього Інституту філософії і права ліквідованої вже Академії наук відкрито Національний інститут демократії й прав людини, підконтрольний виключно президентові. Його завдання – нагляд за діяльністю правоохоронних органів, контроль за дотриманням прав людини в тюрмах, і – що звучить дуже цікаво на тлі зафіксованих усіма міжнародними організаціями численних порушень прав людини в країні – здійснення прикладних досліджень у галузі прав і свобод людини [8; 9].

Нищівна політика проводилася й стосовно культурної сфери. 2006-го указом президента закрито майже всі музичні школи та училища. Діяльність Міністерства культури покладено під контроль Міністерства національної безпеки [3]. Ще раніше було заборонено кружки й клуби за інтересами, закрито національні парки. Урядовими декретами заборонено театри драми, опери й балету – ці види мистецтва, на переконання президента, не відповідали національним традиціям. Самі ж будівлі театрів було знищено. У консерваторії залишилися лише класи дутара й національної музики. Її колишнього ректора, композитора-авангардиста Р. Аллаярова, учня Альфреда Шнітке, було звільнено «за відвідування прийняття в американському посольстві» [9].

За даними Правозахисного центру «Меморіал» [11, с. 31–32] та Програми моніторингу прав людини в Центральній Азії, у березні 2000 р. було вилучено й спалено 40 тис. примірників Корану, перекладеного туркменською Ходжа Ахмед ахуном, щодо якого виникли підозри в нелояльності до президента. У жовтні того самого року з подібних причин було знищено 25 тис. примірників нового підручника «Історія Туркменістану» за авторством Н. Рахімова. У 2001 р. з бібліотечних фондів вилучено книги 19-и туркменських письменників, поетів та істориків – А. Вельсапара, М. Дурдієва, Т. Джумагельдієва, А. Хаїдова та ін. Увезення і поширення будь-яких іншомовних видань було заборонено: ви-

дання країн колишнього СРСР в аеропорту вилучали як антидержавні [17]. На кінець 2000 р. у країні було конфісковано 350 тис. книг і біля 80 тис. касет з фондів громад неортодоксальних конфесій, а роком раніше (1999 р.) здійснено безпрецедентну висилку з країни 10 тис. іноземців – християн, мусульман, кришнаїтів [12, с. 49–50].

Викладання, зокрема й рідної мови, переведено на латиницю, якою окрім «Рухнама» не друкувалося практично нічого. Унаслідок у країні різко пішов на зниження рівень письменності. Імовірно, через це виявилися непотрібними й бібліотеки: указом президента їх, окрім Центральної і тих, що при ВНЗ, було закрито. «Рухнамізоване» покоління позбавило можливості отримувати інформацію з жодних інших джерел, окрім вітчизняних, виключно офіційних.

Під розбудову культу трансформувалася й зазнавала алогічних та руйнівних на практиці новацій будь-яка сфера суспільного життя. Не стала винятком система охорони здоров'я. Разом зі звільненням учителів у 2000 р., звільнено було й до 15 тис. лікарів [16]. У країні, де більшість населення – мешканці сіл, систему медичного обслуговування на селі було ліквідовано повністю, а ще раніше, в середині 1990-х, ліквідовано всі ветеринарно-бактеріологічні лабораторії, покликані попереджати епідемії зоонозних захворювань. Однак і жителі міст не залишилися без відповідної уваги: повсюдно професійних медичних сестер, акушерок і фельдшерів було замінено солдатами строкової служби. 2006 р. розпорядженням президента до мінімуму скорочено термін перебування хворих у лікарні незалежно від ступеня тяжкості захворювання, заклади охорони здоров'я, що залишилися, переведено на самофінансування. Унаслідок медпрацівники були змушені власним коштом закуповувати необхідні препарати й обладнання, проводити ремонт лікарень [1].

За повідомленням Європейського центру здоров'я перехідних суспільств та Лондонської школи гігієни й тропічної медицини, у 2004 р. Міністерство охорони здоров'я Туркменістану видало таємні інструкції, котрими заборонило лікарям діагностувати небажані хвороби – гепатит, черевний тиф, холеру, СНІД, чуму, кір, туберкульоз, малярію тощо [5]. Улітку того-таки року міжнародне лікарське співтовариство заговорило про приховуваний спалах чуми в країні. Заборона «небажаних хвороб» призвела й до того, що за наявності хвороб невідомої етіології, спричинених, як припускали, хімічними добривами та отрутами, що їх використовують при обробці бавовняних полів, належне лікування не проводилося, і люди хворіли місяцями.

При збиранні бавовни в Туркменістані і в радянські часи широко використовували примусову дитячу працю, чим замінювалися кілька

місяців шкільного навчання, ще більшого поширення набула ця практика за часів Туркменбаші. Якщо через поганий стан здоров'я дитини батьки не відпускали її в поле, правоохоронці забирали її примусово й незалежно від віку, навіть дітей до 10 років. Норма виробітку на дитину становила 20 кг бавовни на день, натомість сама праця залишалася практично безоплатною, а основу харчування дітей на невідільницькій праці становив призначений для годівлі худоби комбікорм [4]. Слід зазначити, що кампанія правозахисників проти цього виду сучасного рабства, здійснена вже в часи правління другого президента країни, завдала по бавовняній галузі Туркменістану важкого удару. На сьогодні імпорт бавовни з Туркменістану заборонили США, від туркменського текстилю та сировини відмовилися багато брендів, наприклад H&M.

У 2006 р. світ сколихнула звістка про фактичне скасування пенсій у Туркменістані. За даними туркменського Національного інституту статистики та інформації, кількість пенсіонерів на середину 2000-х рр. не перевищувала 400 тис. осіб. За словами ж тодішнього міністра соціального забезпечення Б. Векілової, унаслідок реформи понад ста тисячам пенсіонерів виплату пенсій скасовано, ще у 200 тис. вона мала істотно зменшитись. Отож «реформа» торкнулася практично всіх.

Не менш радикальних змін, ніж інші, зазнала екологічна царина. За кілька років, що передували смерті Ніязова, світ побачила низка президентських указів, що викликали шок у екологів усього світу. Так, у листопаді 2000 р. ним видане розпорядження розпочати в пустелі Кара-Кум створення штучного озера «Золоте століття» площею 2 тис. км². На думку екологів, реалізація проєкту зруйнувала б екосистему Кара-Кумів, що потягнуло б за собою втрату багатьох унікальних рослин і тварин, які не виживають у вологих умовах [9]. Попри те, що першу чергу проєкту урочисто відкрито ще 2009 р., його реалізація провалилася, озеро залишається майже безводним, однак реалізація проєкту триває донині.

Після раптової й загадкової смерті С. Ніязова 21 грудня 2006 р. тимчасовим виконувачем обов'язків президента став тодішній заступник голови уряду Гурбангулі Бердимухамедов. Його призначення відбулося всупереч Конституції Туркменістану, яка передбачає в подібних випадках передачу повноважень очільника держави голові меджлису. 14 лютого 2007 р. Г. Бердимухамедова обрано президентом Туркменістану, щоправда для цього до Конституції країни довелося попередньо внести зміни, які дозволяли виконувачеві обов'язків президента брати участь у виборчому процесі.

Після приходу до влади Г. Бердимухамедова основна влада знову перейшла до текинців, зокрема вихідцями з цього клану є майже $\frac{3}{4}$ держав-

них чиновників та 90% силовиків. Така кланова диспозиція залишається в Туркменістані і на сьогодні. Крім того, саме через регіонально-кланові зв'язки рівень національної самосвідомості туркмен залишається низьким, незважаючи навіть на існування єдиної держави.

У 2016 р. до Конституції та виборчого кодексу було внесено зміни, які зняли верхню межу 70 років для кандидатів у президенти, подовжили термін президентського терміну з п'яти до семи років, а також скасували право громадських об'єднань висувати кандидатів у президенти. У вересні 2020 р. парламент і президент схвалили поправки до конституції, які скасували Халк Маслахати як неформально найвищий орган країни на 2 500 місць. На початку 2021 р. цей істотно реформований орган перетворився на верхню палату парламенту з такою самою назвою, а Меджліс залишився нижньою палатою. До нової палати на 56 місць увійшло по вісім членів від п'яти провінцій країни та Ашхабада, обраних відповідними губернаторами, плюс вісім членів, призначених президентом. У квітні того самого року головою цієї палати обрано президента країни Г. Бердимухамедова.

А проте, за час правління другого президента країна повільно, значною мірою – декларативно, однак почала відходити від свого фантастичного шляху в нікуди. Здійснено певні кроки для зменшення інформаційної ізоляції країни: 2007-го у столиці відкрито перші інтернет-кав'ярні. Разом із тим доступ до більшості соціальних мереж «YouTube», «Facebook», «Twitter», «LiveJournal», Viber, WhatsApp, Facetime, Telegram тощо заблоковано. У грудні того-таки року набув чинності закон «Про правове регулювання розвитку мережі Інтернет та надання інтернет-послуг у Туркменістані», яким попри проголошення мети забезпечити громадянам якомога ширший доступ до інформації регламентовано жорсткі обмеження в доступі до мережі [10]. За даними ресурсу Internet World Stats, проникнення інтернету в Туркменістані у 2017 р. становило лише 17,9% – у країнах Азії гірша ситуація лише в КНДР та Афганістані. До того ж, інтернет тут найдорожчий серед країн колишнього СРСР. Та, однак, і у 2022 р. питання контролю над інформацією посідало одне з чільних місць у політиці чинної влади Туркменістану: за повідомленням Радіо Азатлик, Бердимухамедов закликав Міністерство національної безпеки виявляти джерела в мережі Інтернет, що суперечать конституційному устрою країни, громадській думці, що пропагують тероризм, екстремізм, націоналізм та іншу протиправну діяльність. «Спостереження за Інтернетом не здійснювалося належним чином», – заявив президент Туркменістану на брифінгу з питань безпеки за підсумками 2021 року [14].

Новий президент повернув скасовані попередником оперу, балет і наново відкрив закриті районні лікарні. У 2009 р. рішенням президента країни поновлено спочатку 10-річну, а від 2013 р. – 12-річну середню й 5-річну вищу освіту, відновлено Академію Наук. Станом на початок 2021 р. в країні діяло 26 ЗВО (усі – державні), куди щорічно вступає понад 12 тис. осіб.

Здійснюються й деякі кроки до ринкового шляху. У 2011 р. прийнято новий Житловий кодекс, яким передбачено можливість скасованої наприкінці 1990-х приватизації житла. У листопаді 2012 р. затверджено держпрограму приватизації на 2013–2016 рр., що передбачала приватизацію державних підприємств різних галузей промисловості, сфер будівництва, транспорту та зв'язку; у грудні того самого року ухвалено нову редакцію Закону «Про роздержавлення і приватизацію». Також у 2012 р. прийнято держпрограму розвитку ринку цінних паперів, низку законів про банківську діяльність і кредитні установи. При цьому Ашхабад відмовився від державного контролю за нафтогазовим сектором, що становить основу економіки країни. Сама ж приватизація проводиться не прозоро, нові власники й ціни продажу залишаються невідомими громадськості, що підтверджує висловлені професором Інституту європейських, російських та євразійських досліджень (IERES) Школи міжнародних відносин ім. Елліотта при Університеті Джорджа Вашингтона, автором книги «Туркменістан. Стратегія влади, дилеми розвитку» С. Пейрузом припущення, що «процес приватизації може бути використаний як засіб для збагачення туркменської еліти, а не як реальний інструмент здійснення реформ» [10].

За останнє десятиліття в Туркменістані активізувалася діяльність бірж. Наразі функціонують Державна товарна-сировинна біржа, Міжбанківська валютна біржа, Ашхабадська фондова біржа. На законодавчому рівні ухвалено «Концепцію створення в Туркменістані вільних економічних зон на період до 2023 року» та закон «Про вільні економічні зони», що визначають оподаткування, валютні та митні умови функціонування вільних економічних зон. У 2013–2019 рр. приватизовано близько 500 держоб'єктів, переважно у тваринницькому, рибогосподарському, туристичному секторах. У 2013–2020 рр. відсоток приватних компаній у Туркменістані збільшився з 65,7% до 72,3%. Від 2010 р. обсяг чистого доходу індивідуальних підприємців з різних галузей продемонстрував зростання 2,9–4,2 рази [15].

Разом із тим, згідно зі звітом організації Freedom House за 2021 р. країна незмінно посідає останній рядок за рівнем політичних і громадянських свобод. «Туркменістан є репресивною авторитарною держа-

вою, де політичні права та громадянські свободи практично повністю заперечуються на практиці, – констатує ФН. Вибори суворо контролюються, що забезпечує майже одностайну перемогу президента та його прихильників. В економіці панує держава, корупція носить системний характер, релігійні групи переслідуються, політичне інакомислення не толерується» [22]. На початку 2021 р. міжнародна організація «Репортери без кордонів» оприлюднила свій щорічний звіт «Всесвітній індекс свободи преси – 2020», що містить оцінку стану медійних свобод у 180-и державах. Рейтинг Туркменістану в ньому визначено одним з найгірших у світі – поруч із Північною Кореєю та Еритреєю. «Туркменістан є однією з найбільш закритих країн світу і єдиною, окрім Північної Кореї, яка не визнала наявність у неї випадків COVID-19» – зазначено у звіті [23].

На сьогодні в країні відсутні базові гуманітарні та політичні права людини – право на життя, на свободу слова, свободу совісті, пересування тощо. Human Rights Watch опублікувала огляд ситуації з правами людини в Туркменістані у 2021 р. Його автори зазначають, що «під правлінням президента Г. Бердимухамедова, його родичів та оточення Туркменістан, як і раніше, залишався однією з найрепресивніших і закритіших держав у світі. Влада не вживала адекватних заходів для пом'якшення наслідків багаторічної економічної кризи в країні, щоб задовольнити продовольчу та інші базові потреби населення. Попри повідомлення, що заслуговують на довіру, країна залишалася серед тих небагатьох держав, де офіційно не було зареєстровано жодного випадку COVID-19. Влада ретельно контролює доступ до інформації, жорстко обмежує свободу ЗМІ і релігії та не допускає жодного незалежного моніторингу». Незалежні активісти, зокрема в еміграції, та їхні родичі ставали об'єктом помсти з боку уряду. Десятки людей залишалися жертвами насильницького зникнення. Уряд продовжував утискати право громадян на свободу пересування [4].

Водночас, у політичній сфері запропоновано низку реформ, зокрема 2008-го змінами до конституції законодавство в напрямку легалізації багатопартійної системи. У серпні 2012 р. створено першу легальну партію – промисловців і підприємців, яку, проте, неможливо розцінювати як опозиційну. Наступного ж, 2013 р., президент Бердимухамедов склав з себе повноваження голови та призупинив членство у владній Демократичній партії на час свого президентства.

Попри всі косметичні реформи в найрізноманітніших сферах, політика нового президента спрямована на відмову лише від найодіозніших нововведень попередника (так, проведено кампанію з перейменування названих на честь Ніязова населених пунктів, скасовано іспити з «Рухнама», вивезено на околиці деякі найпомпезніші золоті пам'ятники

першому президентові, відновлено традиційні назви місяців року то-що), однак залишається незмінною в основоположному – збереженні й зміцненні деспотичного режиму та подальшій розбудові культу особи за формальної його лібералізації. «Рухнама» як канонічна основа офіційної ідеології замінюється не менш обов'язковим до вивчення у школах і ЗВО літературним твором чинного президента «Птах щастя», для чого в шкільну програму навіть включено окрему дисципліну – вивчення книг президента. Демонтовану у 2010 р. золоту статую Сапармурата Ниязова в Ашхабаді за п'ять років, у 2015-му, замінено такою само вкритою золотом статуєю Г. Бердимухамедова на коні. Аналітики оцінюють такі нововведення як «новий вияв дотепер наявної в країні кампанії з насадження культу особи». Отже стабільність зберігається: Баші (Вождя) замінено Аркадагом (Покровителем), золотий пам'ятник Ниязову – таким само золотим пам'ятником Бердимухамедову, а нейтральний статус і досі залишається зовнішньополітичним оформленням внутрішньої політики безперешкодної розбудови новітньої деспотії.

Використані джерела та література:

1. Бадькова Н. Кризис здравоохранения в Туркменистане и международная реакция. URL: <http://sovezberdi.com/krizis.html>
2. Байрамова Н. Образование под гнетом «священной Рухнамы». *Gündogar*. URL: <http://gundog.newhost.ru/?0110413440000000000000011000>
3. Волков В., Сарыев О. За коррупцию заплатит культура. *DW*. URL: <http://www.dw.de/a-1824609>
4. Всемирный доклад 2022. Туркменистан. События 2021 года. *Human Rights Watch*. URL: <https://www.hrw.org/ru/world-report/2022/country-chapters/380749>
5. Дангатар О. Новые факты нарушений прав человека в Туркменистане. *Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. Информационно-аналитический бюллетень*. 2001. № 7. Апрель. С. 71–72.
6. Закон об Интернете вступил в силу в Туркмении. *Риановости-Украина*. URL: <http://ria.ru/world/20141229/1040647928.html>
7. Кулиев А. Центральная Азия между феодализмом и демократией. *Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. Информационно-аналитический бюллетень*. 2001. № 7. Апрель. 68 с.
8. Метельова Т.О., Жангожа Р.Н. Незалежний Туркменістан: демодернізація. *Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору*: монографія / за ред. А. Г. Бульвінського. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. 288 с. С. 201–220.
9. Метельова Т.О. Туркменістан: особливий шлях чи неодеспотія? *Країни пострадянського простору в умовах формування багатопольного світу: історичні уроки та перспективи*: збірник наукових праць. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. С. 164–178.
10. Наттолл К. Туркменистан предпринял робкую попытку приватизации. *Business New Europe*. URL: <http://gundogar.org/?0130513428000000000000011000000>

11. Пономарев В. Туркменистан: власти изымают из библиотек книги авторов, «неправильно освещающих» историю страны. *Страны СНГ. Русские и русскоязычные в новом зарубежье: информационно-аналитический бюллетень*. 15.04.2001. № 27. 47 с.
12. Пономарев В. Туркменистан: власти строят «железный занавес» по рецептам сталинского диктатуры. Правозащитный Центр «Мемориал». 2001. 31 июля. 54 с.
13. Попазого В. С. Деструктивні неформальні інститути політики держав Центральної Азії: приклад Узбекистану та Туркменістану. *Політичні інститути та процеси*. 4. 2017. С. 43–47.
14. Президент Бердымухамедов распорядился ужесточить ограничения на информацию в Интернете. *Радио Азатлык*. URL: <https://rus.azathabar.com/a/31652318.html>
15. Рыночные отношения активно развиваются в Туркменистане. *Arzuw news*. URL: <https://arzuw.news/rynchnye-otnoshenija-aktivno-razvivajutsja-v-turkmenistane>
16. Туркменистану грозит кризис здравоохранения. *Eurasianet.org*. URL: <http://russian.eurasianet.org/departments/civilsociety/articles/eav061305ru.shtml>
17. Ханамов Н. Как я стал революционером. *Gündogar* URL: <http://www.gundogar.org/?0243042525000000000000011000000>
18. Цапко О.М. Національний традиціоналізм в зовнішній політиці сучасного Туркменістану: висновки для України. «Україна: контекст світових подій». Аналітичні записки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (2017–2019 рр.) / За загальною редакцією член-кор. НАН України, д.і.н., проф. Кудряченка А.І. С. 399–404.
19. Цапко О.М. Особливості туркменської моделі розвитку в період 1991–2020 рр. *Проблеми всесвітньої історії*. 2021. № 4(16). С. 196–212.
20. Черкез Ч. О состоянии предпринимательства и рыночных отношениях в Туркменистане. *Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. Информационно-аналитический бюллетень*. 2001. № 7. Апрель. 74 с.
21. Ыклымов С. Новый Гулаг в Туркменистане. *Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. Информационно-аналитический бюллетень*. 2000. № 1. Февраль. № 3. 80 с.
22. Freedom in the World 2021. *Turkmenistan. Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/country/turkmenistan/freedom-world/2021>
23. Turkmenistan. *RSF*. URL: <https://rsf.org/en/turkmenistan>

УДК 94:316.422 (575.2) "1991/..."

В.М. Розумюк

кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КИРГИЗСТАНУ У ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Досліджено специфіку суспільно-політичних трансформацій в Республіці Киргизстан кінця ХХ – початку ХХІ ст. Визначено, що особливості еволюції і вектор розвитку цієї країни обумовлені цивілізаційною

належністю та соціальною структурою киргизького суспільства, історичними традиціями і рівнем економічного розвитку, а також динамікою геополітичних процесів в даному регіоні. Констатовано формування усталеного циклу суспільно-політичного життя Киргизстану революція–авторитаризм–революція. Зроблено висновок, що кланова гетерогенність киргизького соціуму унеможливлює консолідацію абсолютної влади в одних руках.

Ключові слова: Киргизстан, суспільство, трансформація, революція, клани, конституція.

Features of the Socio-Political Transformation of Kyrgyzstan in the Post-Soviet Period

Specificity of the social and political transformations in the Kyrgyz Republic at the end of the 20th – early 21st centuries is studied. It is determined that the peculiarities of their evolution and vector of the development are due to the civilization characteristic and social structure of the Kyrgyz society, historical traditions and level of economic development of the country, and the dynamics of geopolitical processes in the region. It is ascertained the formation of an established cycle of social and political life of Kyrgyzstan revolution-authoritarianism-revolution. It is concluded that the clan heterogeneity of the Kyrgyz society makes it impossible to consolidate absolute power in one hand.

Keywords: *Kyrgyzstan, society, transformation, revolution, clans, constitution.*

Кінець 80-х – початок 90-х років XX століття став періодом колапсу комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі та розпаду Радянського Союзу. В цей час в західній політичній науці сформувався своєрідний дослідницький напрям – «теорія демократизації» або «література про перехід» (transition literature), в межах якого фахівці різних суспільно-гуманітарних дисциплін намагалися визначити основні засади трансформації тоталітарних і авторитарних режимів [1–6].

Наголошуючи на глобальному відродженні теорії і практики демократії, яке водночас супроводжувалося самодискредитацією комуністичної системи та інших диктатур як «африканського соціалізму» та «бюрократичного авторитаризму», значна частина робіт на початку 1990-х була позначена надмірним месіанським запалом, коли сучасна демократія витлумачувалась не як «політична домовленість, з якою можна погодитись чи заперечити, а як доля, нове й усепроникне звільнення» [7].

Зокрема, в одній зі своїх найвідоміших праць авторитетний американський політолог С. Гантінгтон охарактеризував ці вражаючі зміни як «третю хвилю демократизації», яка здійнялася 25 квітня 1974 р. у Лісабоні (Португалія) і прокотилася світом, захоплюючи на своєму шляху все нові й нові регіони [8], а відомий філософ Ф. Фукуяма у своїй найвідомішій праці «Кінець історії» охарактеризував демократизацію як незворотну іманентну тенденцію сучасного світу – завершення ідеологічної еволюції людства і універсалізацію західної моделі ліберальної демократії як кінцевої форми правління, натомість недемократичні суспільства буде витіснено в позаісторичний світ [9].

До певної міри теорія демократизації стала своєрідним продовженням популярної в 1960-і – 1970-і рр. теорії модернізації, апологети якої, намагаючись виокремити фактори соціального прогресу і розвитку людських спільнот, обґрунтовували неминучість трансформації «традиційних» і «архаїчних» суспільств у сучасні (модерні), хоча сама Історія постійно змушувала фахівців гуманітарного профілю постійно згадувати ніцшеанську ідею «вічного повернення».

Цілком природно, що суспільна еволюція та політична трансформація в пострадянських республіках Центральної Азії стали наочним запереченням поширених на початку 1990-х ілюзій «демократичного транзиту». Замість очікуваних процесів лібералізації та модернізації, культурно-цивілізаційна специфіка суспільств цього регіону призвела до формування типових авторитарних політичних режимів в найгірших традиціях азійського деспотизму, реставрації по суті традиційної моделі ханської влади з її відсутністю механізмів стримувань і противаг, швидкої деградації індустріального соціуму до середньовічних зразків клановості та трайбалізму, поширення ідей ісламського відродження і релігійного фундаменталізму [10–13].

Таким чином можна стверджувати, що специфіка суспільно-політичних трансформацій в Республіці Киргизстан наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. обумовлена цивілізаційною належністю та соціальною структурою киргизького суспільства, історичними традиціями і рівнем економічного розвитку цієї країни, а також динамікою геополітичних процесів в даному регіоні.

Аналізуючи специфіку пострадянської еволюції Киргизстану, слід особливо зазначити, що вживання сучасної політичної термінології (нація, президентська республіка, парламентська демократія) стосовно цієї країни має доволі умовний характер, оскільки йдеться про кочовий народ, який був комуністичною владою насильно примушений до осілого способу життя («посаджений на землю») менше ніж століття

тому і, відповідно, зберіг потужні «залишки» родоплемінного устрою і феодального ладу. Киргизьке суспільство поділене на племена та роди, серед переважної більшості населення домінує кланова ідентичність і релігійна ментальність, а поширені варварські традиції (наприклад, крадіжка нареченої не як весільний обряд, а справжній масовий кримінальний злочин – близько 15 тис. дівчат щороку, від 20 до 40% усіх шлюбів в різних вікових групах) переконливо засвідчують, що йдеться не просто про анахронізми і «пережитки», а про певну спільноту, що суттєво відрізняється від звичних для нас європейських націй за всіма ключовими показниками.

Населення Киргизстану на кінець 2022 р. становить (приблизно) 6,7 млн осіб. Це населення молоде (медіанний вік 26 років, частка осіб до 40 років близько 65%) і його чисельність швидко зростає (в 1959 р. – 2 065 000, 1970 р. – 2 935 000, 1979 р. – 3 523 000, 1989 р. – 4 258 000, 1999 р. – 4 823 000, нині темпи приросту – 1,63% щороку). Більшість мешканців (73,5%) – киргизи, найбільшою етнічною меншиною є узбеки (14,7%), які живуть переважно на південному заході країни у прикордонних із Узбекистаном районах. Суперечності та конфлікти поміж киргизами й узбеками неодноразово призводили до масштабних погромів із сотнями вбитих і поранених (найбільш відомі Ошська різанина 1990 р. та зіткнення на півдні Киргизії 2010 р.).

Понад 53% населення Киргизстану зосереджено на півдні (Ошська, Джалал-Абадська, Баткенська області), менше третини (31%) сконцентровано на півночі (Чуйська область і місто Бішкек). Після проголошення незалежності Киргизстану близько 500 000 осіб (переважно слов'янського населення) виїхали з країни, нині частка росіян становить близько 5,5%, а українців – 1%.

Ще за радянських часів Киргизія була однією з найбідніших республік. Розпад СРСР призвів до краху великих індустріальних підприємств (частково через розрив міжреспубліканських господарських зв'язків, частково через масову міграцію фахівців та робітників), тож і досі місцеву економіку визначають сфера послуг, дрібна промисловість і відсталий аграрний сектор. Слабка економіка неспроможна забезпечити людей робочими місцями, тож близько 800 тис. осіб змушені постійно працювати за кордоном (з них близько 500 тис. у Росії), а за межею бідності перебуває чверть населення країни.

З політичного погляду Киргизстан поділений на два традиційні регіони-конкуренти – Південь і Північ – з різною історичною долею та ментальністю населення (переважно світська на півночі, схильна до релігійного фундаменталізму на півдні). Ще до завоювання в XIX ст. Ро-

сійською імперією політичні еліти (беки, баї) Півдня боролись за владу в Кокандському ханстві, натомість очільники Півночі (лідери племені сарибагиш) вважались їх доволі умовними васалами і самі намагались об'єднати усіх киргизів під власною гегемонією.

Сучасна політична система Киргизстану значною мірою сформувалася ще за радянських часів в процесі конкуренції північного чуйсько-іс-сиккульського і південного ошського кланів. Аби втримати стабільність, Москва мусила постійно балансувати місцеві інтереси й узгоджувати республіканські владні призначення, по черзі змінюючи представників Півдня і Півночі на відповідальних посадах в ЦК і міністерствах. Після здобуття незалежності та зникнення зовнішнього «балансиру» боротьба за владу між кланами Півдня і Півночі лише загострилася, тож від 1992 р. час від часу актуалізуються розмови про громадянську війну і розкол країни на дві частини.

Серед усіх середньоазійських деспотій Киргизстан постає єдиною «демократією» (різні правозахисні організації характеризують політичний устрій країни як «гібридний режим»), на відміну від авторитарних диктатур своїх сусідів. Просто ця «демократія» має середньовічний характер: кожна впливова суспільна група (рід, клан, плем'я) має свою кишенькову партію, яка входить до широкої південної чи північної коаліції.

Відповідно, партійна конкуренція, парламентська боротьба і виборчий процес є цілком реальними політичними механізмами та дозволяють провідним суспільним акторам мирно вирішувати складні питання доступу до влади і матеріальних ресурсів, уникаючи самовбивчої боротьби на знищення та загострення регіонального антагонізму. Саме тому фальсифікація виборів викликає настільки жорсткий і рішучий протест, адже узурпація влади грубо порушує усталений міжклановий консенсус, а кланова гетерогенність соціуму своєю чергою унеможливорює консолідацію абсолютної влади в одних руках.

Разом із тим, не слід надто ідеалізувати і захоплюватись киргизською «демократією», адже суспільно-політичні трансформації в Республіці Киргизстан впродовж останніх десятиліть розвивались у найкращих традиціях трайбалізму, як би кланова боротьба не маскувалася під гаслами «повалення комунізму», «кольорової революції» чи «народного повстання». Слабкість і бутафорський характер багатьох державних інститутів призвели до поширення політичного впливу різноманітних мафіозних угруповань, внаслідок чого будь-який місцевий клан цілком заслуговує на прикметник «кримінальний», а наркотрафік і виробництво марихуани (оспівана в піснях Чуйська долина) вже давно сягнули промислових обсягів. Призначення близьких родичів, представників

«оточення» (друзі «сім'ї», водії, тілоохоронці) та кримінальних «авторитетів» на високі державні посади перетворилось в усталену і навіть буденну практику функціонування киргизької кланової «демократії».

Сама Історія засвідчує надзвичайну нестабільність політичного устрою Киргизстану. За 30 років незалежності відбулись вже три повномасштабні «революції» (2005, 2010, 2020 рр.), і це навіть не враховуючи 11 конституційних референдумів, які завжди передували змінам Конституції [14].

Уже перший президент Киргизстану Аскар Акаєв, який прийшов на цю посаду як колишній голова Академії наук Киргизької РСР і спочатку видавався для всіх ключових політичних сил прийнятною та компромісною фігурою, п'ять разів (в 1994, 1996, 1998, 2001 і 2003 рр.) ініціював перегляд Конституції 1993 р. задля збільшення своїх повноважень. Пострадянські ЗМІ часто-густо яскравими барвами змальовували особу представника північного клану Акаєва з племені сарибагиш як «ліберала і демократа», «киргизького академіка Сахарова», «вченого-дисидента на політичному Олімпі» та «філософа на царському троні», проте його правління нічим принципово не відрізнялося від авторитарних колег із інших центральноазійських республік – недопущення до виборів і вимушена еміграція політичних конкурентів, репресії проти громадських активістів та журналістів, фаворитизм і волюнтаризм. Якщо в перші роки свого правління Акаєв до певної міри намагався проводити зважену і компромісну політичну лінію, то з часом узурпація влади, непотизм, бізнес-преференції та «сімейна» корупція призвели до загострення політичного протистояння з іншими впливовими кланами на тлі посилення соціально-економічної напруги в суспільстві, зруйнувавши хитку політичну стабільність.

«Червоною лінією» для Акаєва стала фальсифікація його прихильниками парламентських виборів у лютому 2005 р. та відверті наміри піти на четвертий президентський термін. Опозиція, яка взагалі не потрапила до парламенту, оскільки «програла» партії, членами якої були діти Акаєва, влаштувала масштабні акції протесту, що дістали назву «Тюльпанової революції», в результаті чого Акаєву довелося тікати з країни. Тут особливо слід відзначити, що проти президента виступили численні впливові політики, авторитетні бізнесмени, лідери кримінального світу (значною мірою це різні назви для одних і тих самих осіб) як Півдня, так і Півночі.

Після революції до влади прийшла строката «коаліція колишніх» – тих політичних і громадських діячів, що конфліктували з президентом і були відсторонені Акаєвим від влади та фінансових потоків. З метою

уникнення проблеми можливої узурпації влади у майбутньому та намагаючись запобігти розколу країни на дві частини, лідери Північної і Південної коаліції кланів спробували дійти компромісу: в президенти на позачергових виборах балотується Курманбек Бакієв (Південь), який після перемоги має призначити Фелікса Кулова (Північ) прем'єр-міністром. За цією домовленістю Бакієв отримував владу над армією, правоохоронними органами та зовнішньою політикою, а Кулов формував майбутній уряд, визначав економічну політику та контролював призначення губернаторів областей, голів районних адміністрацій та мерів міст.

Сторони дотримали обіцянок, проте вже за рік після свого обрання президент Бакієв вступив у жорсткий конфлікт із власним прем'єром і головою парламенту. Позбавивши їх посад, Бакієв 21 жовтня 2007 р. провів референдум з нової редакції Конституції (76,1% «за»), котра де-факто встановлювала владну модель президентської республіки, а посада прем'єр-міністра скасовувалась узагалі. Наступного дня після референдуму Бакієв розпустив парламент, звинувативши депутатів у спробі «парламентського перевороту» та втручанні в сферу компетенції інших гілок влади.

На парламентських виборах 16 грудня 2007 р. пропрезидентська партія «Світлий шлях» отримала максимальну кількість місць (всі опозиційні партії були позбавлені мандатів), а вже 23 липня 2009 р. сам Бакієв здобув блискучу «перемогу» на президентських виборах, набравши 77% голосів виборців. Захопивши всю повноту влади, Бакієв дуже швидко перевершив свого попередника, відверто лобіюючи інтереси власного клану, призначаючи близьких родичів на відповідальні посади та здійснюючи протекцію «сімейному» бізнесу на тлі вкрай низького рівня життя переважної більшості населення.

Цілком природно, що вже наступного 2010-го року масові заворушення у м. Талас дали старт новій революції в Киргизстані. Спроби «сил безпеки» потопити заколотників у крові (за офіційними даними було вбито 84 особи, поранено близько 1,5 тис.) зазнали закономірного фіаско, тож уже Бакієву довелось тікати спочатку на Південь, а невдовзі і з країни.

Намагаючись запобігти повторенню пройденого, тимчасовий уряд на чолі з Розою Отумбаєвою провів референдум щодо нової редакції Конституції. Форма правління змінювалася на парламентську республіку, кількість депутатів було збільшено з 90 до 120 (причому жодна партія не могла розраховувати зайняти більше 65 місць), повноваження президента суттєво скорочено, а термін його правління обмежено однією каденцією у 6 років без права переобрання.

Обраний за цієї Конституцією представник північного клану Алмазбек Атамбаєв став першим і поки що єдиним президентом Киргизстану, який добровільно пішов з посади по завершенні терміну своїх повноважень, а не був скинутий в результаті народного повстання. Щоправда, це все одно не врятувало його надалі від серйозних неприємностей.

У внутрішній політиці Атамбаєв хоч і намагався запустити кілька глобальних проєктів розвитку країни, загалом дотримувався стандартів поведінки своїх попередників – його колишній водій за 6 років президентства свого патрона потрапив до рейтингу 100 найбагатших осіб Киргизстану, родичі та друзі отримували посади й економічні преференції, особисті тілоохоронці підозрювались у замовних вбивствах.

Завершуючи президентський термін, Атамбаєв прагнув цивілізовано передати владу своєму багатолітньому політичному союзнику і близькому другу Сооронбаю Жеєнбекову (представникові Півдня), який був зобов'язаний йому своєю політичною кар'єрою. Щоб перестрахуватись, у 2016 р. Атамбаєв через референдум укотре змінив конституцію, позбавивши президента частини повноважень на користь прем'єр-міністра і депутатів парламенту.

Утім, цей «хитрий план» дуже швидко зазнав фіаско. Хоча після того, як обраний ним наступник переміг в 2017 р. на президентських виборах, Жеєнбеков своїм першим указом нагородив Атамбаєва найвищим ступенем відзнаки Киргизстану – Герой Киргизської Республіки. Проте вже за кілька місяців відносини між ними серйозно зіпсувалися, а його протеже вийшов з-під контролю. Як розповідав в одному з інтерв'ю Жеєнбеков, колишній президент волів бачити в його особі власну маріонетку – залежну і несамостійну, тоді як сам він плекав інші наміри.

Дуже швидко конфлікт від гострих публічних заяв перейшов у політичну, юридичну й економічну сфери. Жеєнбеков розпочав послідовний наступ на бізнес клану Атамбаєва і в 2019 р. колишнього президента позбавили недоторканності та ув'язнили на 11 років за звинуваченням у корупції та інших майнових злочинах [15], його сестра отримала 9 років з конфіскацією майна, також чимало інших відомих політиків і колишніх чиновників потрапило за ґрати. Таким чином Жеєнбеков за допомогою репресій і політичних комбінацій спробував підпорядкувати політичне поле країни та консолідувати всю повноту влади у своїх руках.

Ну і вже традиційно, фальсифікація парламентських виборів в жовтні 2020 р. (з 2,8 млн виборців понад 500 тис. осіб взяли «відкріпні» талони для голосування на інших ділянках), коли дві третини місць отримали дві пропрезидентські партії, а опозиціонери залишилися поза парламентом, завершилась новою революцією.

Садир Жапаров (представник північного клану), який в результаті революції вийшов з колонії на свободу, негайно шляхом сумнівної юридичної процедури був призначений на посаду прем'єр-міністра, а 10 січня 2021 р. переміг на позачергових президентських виборах. Того ж року він ініціював перегляд Основного закону на конституційному референдумі («за» 81%). Знову відбувся перехід від парламентської до президентської моделі правління, кількість депутатів було скорочено зі 120 до 90, задля ослаблення парламенту утворено суспільно-громадське представницьке зібрання – народний Курултай, який збирається за ініціативи президента, а самому президентові суттєво розширено повноваження і дозволено обиратись на два терміни (по 5 років) підряд. Опоненти Жапарова вже встигли звинуватити президента в узурпації влади та охрестили його творіння «Ханституцією» [16], тож найближче політичне майбутнє Киргизстану видається доволі прогнозованим.

Підсумовуючи, можна констатувати формування усталеного циклу суспільно-політичного життя Киргизстану. В результаті революційних подій лідер широкої коаліції кланів Півночі або Півдня приходить до влади, починає процес формування власного автократичного режиму, втрачає підтримку своїх союзників, а невдовзі і владу в результаті революції. Кланова гетерогенність киргизького соціуму унеможливорює консолідацію абсолютної влади в одних руках.

Практичний досвід спроб цивілізованого транзиту влади і реалізації політичних компромісів в Киргизстані засвідчує їхню виражену проблемність головне через слабкість і бутафорський характер державних інститутів, специфіку місцевої політичної культури, історичні традиції, особливості національного (а також регіонального) менталітету та структури соціуму.

Таким чином, кланова модель Киргизстану не є функціональною демократією, навіть на тлі її молодих пострадянських зразків (Україна, Грузія, Молдова тощо). З одного боку, вона, м'яко кажучи, не вражає своєю стабільністю й ефективністю, а з іншого – йдеться про азійське суспільство, що має дуже мало спільного з європейськими стандартами. Можна рекомендувати лише звернути увагу на десятки тисяч етнічних українців, які через різні причини залишилися в цій країні та розробити комплексну програму (від фінансової допомоги репатріантам до полегшення бюрократичних процедур набуття українського громадянства) повернення їх на Батьківщину.

Використані джерела та література:

1. Lijphart A. The Southern European Examples of Democratization: Six Lessons for Latin America. *Government and Opposition*. 1990. № 25. P. 68–84.
2. Di Palma G. Why Democracy Can Work in Eastern Europe? *Journal of Democracy*. 1991. № 1. P. 28–43.
3. Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties. 1994–1995. New York: Freedom House. 695 p.
4. Brzezinski Z. The Grand Failure: The Birth and Death Communism in the Twentieth Century. New York: Collier Books, 1990. 304 p.
5. How to Establish a Democracy or Improve the One You Now Have: A Practical Guide for Developing Essen. Ed. by W.E. Boek. Arlington: College of Democracy, 1993. 414 p.
6. Diamond L. Promoting Democracy in the 1990-s: Actors and Instruments, Issues and Imperatives. A Report to the Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict. Carnegie Corporation of New York, 1995. December. 75 p.
7. The Global Resurgence of Democracy. Ed. by Larry Diamond and Marc F. Plattner. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1993. 336 p.
8. Huntington S. The Third Wave. Democratization in the late Twentieth Century. Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991. 366 p.
9. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. New York: The Free Press. A Division of Macmillan, Inc., 1992. 464 p.
10. Трансформаційні перетворення у країнах пострадянського простору: проблеми та виклики. Науково-аналітична доповідь. А.І. Кудряченко (кер. авт. колективу), В.В. Солошенко, О.Ф. Деменко, Т.О. Метельова, П.Ф. Вознюк [та ін.]. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. 232 с.
11. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія / за ред. к.і.н., доц. А.Г.Бульвінського. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. 288 с.
12. Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія за редакцією кандидата історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського; передмова доктора історичних наук, професора, член-кореспондента НАН України А.І. Кудряченка; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 560 с.
13. Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г.Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2018. 208 с.
14. Не опять, а снова. Каждая новая власть страны переписывает Конституцию. URL: https://24.kg/vlast/188345_neopyat_asnova_kajdaya_novaya_vlast_stranyi_perepisyvaet_konstitutsiyu/
15. 11 лет тюрьмы для экс-президента: как Атамбаев провалил операцию «Преемник». URL: <https://www.dw.com/ru/11-лет-тюрьмы-для-экс-президента-как-атамбаев-провалил-операцию-преемник/a-53941735>
16. «Stop ханституция». Возле Белого дома проходит митинг против новой Конституции и за роспуск парламента. URL: <https://limon.kg/ru/news:74001?from=limon&place=search&sth=84e5a65d9540005e76a63edd1a00311b>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Кудряченко Андрій Іванович, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Солошенко Вікторія Віталіївна, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Деменко Олександр Федорович, кандидат політичних наук, доцент, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Вознюк Петро Федотович, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Держалюк Микола Степанович, доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Метельова Тетяна Олександрівна, кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Отрош Михайло Іванович, доктор юридичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Розумюк Володимир Михайлович, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Ткаченко Ігор Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Цапко Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Чекаленко Людмила Дмитрівна, доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ТОТАЛІТАРНИЙ СПАДОК ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН ЯК ВИКЛИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВ

Збірник наукових праць

Редакційна колегія:

Кудряченко А.І., д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України
(загальна редакція)

Солошенко В.В., к.і.н., доц. (науковий редактор)

Вознюк П.Ф., к.політ.н. (відповідальний редактор)

Мудрієвська І.І., к.і.н. (технічний редактор)

Чуткий П.С., м.н.с. (технічний редактор)

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. ???.
Зам. ???.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК за № 271 від 07.12.2000.